

СВІДЧЕННЯ МЕЇРА ВЕЛТФРОЙНДА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

Усна історія посідає важливе місце в дослідженні Голокосту. Оповіді очевидців дозволяють глибше доповнити традиційну базу дослідження, «олюднити історію», відійти від офіційного її трактування. Таким чином, усна історія «урівноважує» традиційну історію з індивідуальним (людським) досвідом. Перевага усних свідчень — наявність інформації, яка не відклалася в офіційних задокументованих джерелах. Крім того, перевагою відеосвідчень є можливість візуально спостерігати за поведінкою оповідача, яка інколи промовляє красномовніше за саму розповідь.

Усна історія є найдавнішим способом історичного дослідження, що передувала писемності. Водночас за допомогою технічного прогресу, цифрових технологій ХХІ ст. вона стала одним із найсучасніших методів дослідження¹. Як зазначає Тетяна Боряк, серед важливих причин надзвичайної уваги до усної історії як інструменту дослідження історичних подій — можливість відійти від політичної історії, дати промовити звичайній людині, змінити підходи до вивчення пам'яті, а відтак відкрити десятиліттями заборонені та приховані (передусім травматичні) теми². Роль усної історії як методу та історичного джерела є неоціненною, коли йдеться про тоталітарні режими, адже геноцидарії загалом не залишають документів про наміри майбутніх масових убивств³. Контент усноісторичних колекцій дозволяє говорити про їхній потужний потенціал у використанні в різних дослідженнях — від геноциду вірмен і Голокосту до сучасної російсько-української війни.

¹ Тетяна Пастушенко, «Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні», *Історія України* 17–18 (657–658) (2010): 10.

² Тетяна Боряк, *Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень* (Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024), 14.

³ Боряк, *Усна історія у джерельній базі студій Голодомору*, 9.

Одним із усноісторичних проєктів збереження пам'яті про Голокост став проєкт відеосвідчень «Ті, хто пережили Шоа», заснований Стівеном Спілбергом у 1994 р. У 1994–1999 рр. було записано свідчення тих, хто пережив Голокост, а також спогади свідків, рятувальників та інших жертв нацистських переслідувань. Більшість інтерв'ю взято у євреїв, які пережили Голокост. З-понад 52 тисяч свідчень вони становлять 48 361 одиницю. Опитування проводилося в 56 країнах 32 мовами, зокрема в Україні з жовтня 1996 р. У середньому кожне опитування триває 2,5 год.⁴

Колекція фонду Шоа містить шістнадцять відеосвідчень, які розповідають про Голокост у Мізочі на Волині. Два з них опубліковані автором: з Праведницею народів світу — українкою Марією Мосійчук⁵ та євреєм Ісааком Розенблатом⁶. Крім того, в окремій статті коротко проаналізовано долі окремих мізоцьких євреїв із джерел цієї колекції — Клер Борен, Емілія Голдбартена, Семена Велінгера, Ісаака Розенблата⁷. Зазначені свідчення широко використані в останньому дослідженні про Голокост у Мізочі⁸.

Ця публікація присвячена відеоінтерв'ю мізоцького єврея Меїра Велтфройнда, яке було записано в м. Нетанія (Ізраїль) 3 грудня 1997 р. На момент зйомок свідку було 80 років. Номер інтерв'ю: 38537. Інтерв'юєр: Егозі Урі. Мова інтерв'ю — іврит. Відеоінтерв'ю транскрибоване та перекладене з івриту на українську мову⁹.

Меїр Велтфройнд народився 20 травня 1917 р. в Домброві-Гурничій у Польщі. У цьому місті він проживав до 14 років, а в 1931 р. сім'я переїхала в Катовіце. Як зазначав Меїр, переїхати туди їх запросив дядько, який там був великим купцем.

⁴ Анна Ленчовська, «Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр.», *Голокост і сучасність* 2 (6) (2009): 119.

⁵ Роман Михальчук, «Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії», *Голокост і сучасність* 2 (10) (2011): 97–165.

⁶ Роман Михальчук, «Свідчення Ісаака Розенблата як джерело вивчення Голокосту та місцевої історії», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 15 (2023): 60–99.

⁷ Роман Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США», *Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»* 62 (2021): 226–238.

⁸ Роман Михальчук, *Мізоч: життя та загибель єврейської громади* (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023).

⁹ Цей транскрипт і переклад на українську мову відеоінтерв'ю Меїра Велтфройнда Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США здійснений у рамках проєкту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини (2023 р.).

Маму Меїра звали Файга, а батька — Емануель. У нього був один брат — Цві (вдома називали Гірш) і дві сестри — Рахель і Регіна. У Катовіце вони разом проживали з бабусею Гітель (у квартирі з двох кімнат). Фінансовий стан своєї сім'ї Меїр охарактеризував так: *«У нас були доходи... Ми не були багаті, але й не були бідними»*. Ще в Домброві-Гурничій його батько був головою єврейської громади. У сім'ї розмовляли тільки на їдиш, дотримувалися релігійних традицій:

...на Хануку приходили добрі татові друзі, грали в карти. Це була традиція: грати в карти на Хануку. Приходили торговці і грали в карти, навіть знаю в яку гру: «ройте мелех» [з їдиш — «червоний король»]¹⁰, це була їхня гра. І п'ятницю, і шабат, і Новий рік — усі свята ми святкували, як релігійні люди.

Із 16 років Меїр працював у свого дядька на зарплаті: *«Приїздили вагони з яблуками, з фруктами, і я стояв, і продавав. Люди приїжджали скуповуватися на гуртову торгівлю, і я продавав ці яблука»*. Його батько теж займався продажем яблук — скуповував їх по всій Польщі: з регіонів Волині, Любліна, Вільнюса і вагонами відправляв у Катовіце. Сам батько приїжджав додому два-три рази на рік, і в Катовіце бував дуже рідко. Інколи він брав із собою в такі поїздки сина. Уже тоді вони побували в Мізочі, скуповуючи яблука в місцевих мешканців. Знайомство із цим містечком згодом відіграє важливу роль у їхніх долях під час Голокосту.

Коли німці напали на Польщу і розпочалася Друга світова війна, Меїр був у Катовіце. Батько в той час перебував на Сході, а брат утік. Матір порадила Меїру тікати, адже німці можливо шукатимуть чоловіків. Сама ж вона вирішила лишитися. Меїр утік до містечка Вольбром (пол. — Wobrom), і там потрапив в оточення німців. Разом з іншими чоловіками (близько 40), їх повели 20 кілометрів пішки до міста Завірча (пол. — Zawiercie) до складового заводу. Там вже були схоплені й полонені польські солдати. За словами Меїра, це було схоже на табір примусових робіт, де він видавав себе за поляка. Згодом він зміг повернутися до Катовіце. Меїр зазначав: *«Звідти мене відправили через два місяці з християнами додому»*. Прийшовши в Катовіце пішки, він дізнався, що його мама і сестри депортовані до Сосновця, але там йому сказали, що його матір і сестра поїхали на схід шукати батька. Меїр знав, що ймовірно його батько перебував у Мізочі на Волині.

¹⁰ Тут і далі у спогадах у квадратних дужках подані коментарі перекладача, якщо не зазначено інше.

Сам Меїр залишився жити в Сосновці. Наприкінці 1941 р. там було створено гетто. Згадував про велику тісноту і відсутність їжі: *«Люди хворіли і вмирали»*. Були думки втекти з гетто, але роздуми зупиняли:

Була можливість втекти з гетто. Але куди тікати? До кого тікати? Хто мене прийме? «Звідки ти прийшов? Хто прийшов? Ти єврей!». Мене могли вбити, могли здати мене. Це було важко.

Одного разу під час робіт він познайомився з робітником-поляком, який був родом зі Здолбунова. Меїр домовився з ним і викупив в нього паспорт, бо в поляка був свій робочий «аусвайс». За словами Меїра, він віддав за нього 500 доларів. На ці гроші можна було жити пів року, але цей документ давав можливість вижити. У паспорті в нього значилося прізвище Ян Керняк. З ним через Жешув і Львів він на потязі потрапив до Здолбунова, а звідти підводою дійшов до Мізоча, де й зустрів своїх батьків. Батька він не бачив 2,5 роки, а матір — 2 роки: *«Зустрілися... Спочатку мама знепритомніла. А тато не міг говорити, почав плакати. Знайшли сина!»*.

На той час у Мізоч приїжджало багато біженців-євреїв. Саме цю категорію, за словами Меїра, радянська влада висилала в Сибір. Сім'ю Велтфройнда не вислали, бо батька вважали постійним жителем Мізоча і його знали не як біженця.

Під час гетто він під примусом з кількома хлопцями працював на цукровому заводі. Було двоє охоронців, які стежили за робітниками. Після двох-трьох тижнів праці на заводі він отримав тижневу відпустку, після якої його відправили на роботи до Здолбунова з іншими 40 чоловіками з Мізоча. Там вони зустріли ще близько 40 євреїв із Здолбунова, і їх разом (80 осіб) поселили в синагозі. Умови перебування там були важкими — жили на нарах у 4 поверхи:

Чотири поверхи, з дерева, зробили це самі, євреї це зробили самі, і кожен міг взяти з дому ковдру, що він хотів, подушку, їжу на сім днів. Люди їздили, хтось з 40 людей їхав додому, то вони привозили мені, а я їхав — привозив для них. Їжі було вдосталь. Ми отримували від них хліба, 50... 500 грамів — пів кіло хліба, ми отримували суп і чорну каву, і ми відробляли вісім годин.

У Здолбунові на примусових роботах євреї прибирали на центральній станції, директором якої був Макс Шмале, який любив ходити з батогом у руці. Одного разу Макс Шмале вдарив Меїра батогом, бо таке саме ім'я було у єврея Макса Велтфройнда (ще коли Меїр приїхав до батьків, він змінив ім'я на Макс). Тоді ж інженер Гребе порадив йому змінити ім'я, адже *«Він [Макс Шмале — Р. М.] не може чути, що брудного єврея звать його ім'ям — Макс»*. Також Гребе

пообіцяв йому змінити місце роботи, якщо Шмале не перестане його бити. Однак той продовжував бити його та інших євреїв:

...коли він з'являвся і бачив мене на роботі, отримував побої. У мене був друг Гроссман, він працював зі мною разом. Він був заїкою... Він [німець] спитав мене: «Wo ist der Hund?» [нім.], тобто «Де пес?». Я сказав: «Цей чоловік, — німецькою, — пішов у вбиральню». Він чекав на нього, аж доки той не повернувся із вбиральні. Він спитав його: «Де ти був?». Той відповів: «Я був у туалеті» — вбиральня німецькою. «Чому так довго?». Він заїкався і не міг вимовити [видавити] ані слова з рота... Той взяв заступ і вдарив його по голові, той [хлопець] впав. Ми побачили, що він його залишив, я залишався, одразу підійшли працівники, і вони виявили, що він вбив його на місці — він вдарив його аж у мозок...

Невдовзі Велтфройнд почув, що Гребе видав 25 підроблених християнських документів і сказав хлопцям, приблизно 15, більшість яких була з Мізоча: «*Тікайте, сьогодні ввечері вас стратять*». Разом із ними втік у Мізоч Макс Велтфройнд. Але, прибувши в Мізоцьке гетто, він потрапив під його ліквідацію. Українська поліція наказала всім жителям гетто вийти о 10-й годині на Ринок (центральна, велика площа). Зібраних євреїв повели на місце розстрілу поблизу цукрового заводу. У той же час у гетто сталася пожежа: євреї, які не хотіли виходити, підпалили будівлі. Існують дискусійні дані про опір (повстання).

Вбивство євреїв біля виритого рову Велтфройнд згадував так:

... надійшов наказ, як нас вбити, це було о третій чи о другій годині. У нас вже не було годинників. Усі мали зняти годинники, золото, яке було на нас, каблучки, жінки мали роздягтися догола. І роздягнені догола сиділи навколо рову, навколо позаду стояли українці із своєю зброєю, а ми сиділи згорблені [зігнуті]. Одна повна родина сиділа з дітьми 14, 15, 20 років і всі разом... крики. Я сидів посередині також. Чув крики, плач і все, крики євреїв «Шма Ізраель», і все це...

Євреям наказували стрибати в ями, де їх розстрілювали з кулеметів. За словами Велтфройнда, коли він стрибнув у яму, після пострілів він залишився живий і йому через пів години вдалося вилізти. Всього у крові, він голий побіг до лісу приблизно 300 метрів, 250 метрів від цукрового заводу. Там зустрів єврея Ісраеля Олікера, який втік із Мізоцького гетто. Вони вдвох пішли в село Гурби, де мешкали поляки. Велтфройнд характеризував їх як хороших людей, які допомагали євреям: «*Вони всі були поляки і вони допомагали тим, хто приходив по допомогу, і вони давали молоко, хліб і, навіть, картоплю*». Подальша доля Велтфройнда була пов'язана з почерговим його перебуванням у лісах

та сусідніх селах. Згадував прізвища родин Лещинські, Петровські, які допомагали йому переховуватися.

Після відступу німців з Мізоча в лютому 1944 р. Меїр Велтфройнд вирішив виїхати у Здолбунів. У той час велику частину Мізоча було спалено, а в Здолбунові було більше євреїв (він зазначає про 60–80 осіб). Згодом він виїхав до Польщі, але після погрому в Кельце не хотів залишатися в цій країні: *«Після погрому в Кельці я не чекав навіть години. Тієї ночі я втік, взявши двомісячну дитину та дружину, а її батьки залишилися у Польщі разом із сестрою»*. Виїхавши до Німеччини, він жив у таборі для переміщених осіб. А в 1949 р. йому вдалося виїхати в Ізраїль.

Пережиті події переслідували його все подальше життя:

Я бачу сни, я не можу забути те, що пережив. Останнім часом, коли вийшов на пенсію, не можу забути, я кричу вночі. Я плачу вночі, я приймаю ліки від нервів. Я дуже нервовий, нерви залишилися від Голокосту... Я кричу вночі, коли бачу, як нас оточили в гетто, пройшли той шлях, ті рви, розстріли... Що залишилося. Мене з батьками вбито в лісі. Не можу забути... Коли нас привели з площі Ринок до яру — цього я не можу забути. Це зі сльозами. Я завжди, коли я кричу, то я плачу...

На останнє запитання/прохання інтерв'юера:

Після всього, що ти пережив за часи Голокосту, сьогодні ми почули про дуже драматичну життєву історію: трудовий табір, три гетто, яр смерті та півтора року в лісі... Чи є у тебе якесь повідомлення, яке ти хотів би передати своїм донькам, своїм онукам і нам усім — народу Ізраїлю?

Меїр Велтфройнд відповів:

Я хочу залишити послання для дітей, для всієї родини, державі Ізраїль, щоб було тихо, щоб був мир, йти з ними на компроміс, щоб не було більше війни, бо війною нічого не виграєш. Я залишився в живих, і бачив, що війною нічого не виграєш.

ІНТЕРВ'Ю

Номер файлу: 38537

Свідок: Меїр Велтфройнд

Дата народження: 20.05.1917

Інтерв'юер: Егозі Урі

Мова: іврит

Дата: 3 грудня 1997

Місто: Нетанія

Країна: Ізраїль

38537.001.mp4. Касета № 1

І: Сьогодні 3 грудня 1997 року. Інтерв'ю дає пан Меір Велтфройнд. Інтерв'юер — Егозі Урі. Інтерв'ю відбувається в Нетанії, на мові іврит.

Добридень. Мене звуть Егозі Урі. Я веду інтерв'ю від імені Асоціації візуальної історії Голокосту сьогодні 3 грудня 1997 року, з паном Меїром Велтфройндом, який вцілів у Голокості, у його будинку в Нетанії на мові іврит.

Привіт, пане! Як тебе звати?

М: Вдома мене звали Мехір. Змів ім'я на Меір.

І: Як твоє прізвище?

М: Велтфройнд.

І: Були у тебе ще імена?

М: Ні.

І: Коли ти народився?

М: 20.05.1917.

І: Скільки тобі сьогодні років?

М: Сьогодні 80 з половиною.

І: Ти також додав половину... Де ти народився, Меїре?

М: У Домброві-Гурничій.

І: Де це, в якій країні?

М: Польща.

І: Ти можеш описати — місто чи містечко?

М: Місто.

І: Скільки людей там було?

М: Там було приблизно 50–60 тисяч включно з християнами.

І: І серед них євреї?

М: Я думаю, що євреїв було сімей 800.

І: До якого віку ти жив у цьому місті?

М: До 14 років.

І: Ти готовий розказати про свою сім'ю, про батьків?

М: Ми жили в Домброві-Гурничій. У тата був магазин.

І: Нагадай, будь ласка, ім'я свого батька.

М: Емануель. Був у нас магазин до 1931 року. З 1931 року ми переїхали до Катовіце. Був у нас дядько, заможний, він був великим купцем. Він попросив нас приїхати жити до нього в Катовіце.

І: Розкажи про перші роки перед переїздом до Катовіце. Ти пам'ятаєш вулицю, на якій ви там жили?

М: Так, наша вулиця була Окшей 16.

І: Будь ласка, нагадай ім'я своєї матері.

М: Мою маму звали Файга. Вона була... Вона працювала у продуктовому магазині кілька років.

І: Ти знаєш дати народження своїх батьків?

М: Тато народився в 1883, а мама народилася в 1779.

І: Тисяча вісімсот...

М: Так, 79-му...

І: У тебе були брати, сестри?

М: Є у мене 1 брат і 2 сестри.

І: Вони живі й сьогодні?

М: Вони живуть... Вони живі й сьогодні...

І: Ти готовий згадати імена по порядку, від старшого до меншого?

М: Старша сестра, їй сьогодні 88 років, вона народилася в 1909. Мій брат...

І: Як її звуть?

М: Рахель.

І: І де вона живе?

М: Вона живе в кібуці Уша.

І: В Ізраїлі?

М: В Ізраїлі. Мій брат, сьогодні його звуть Цві, вдома його називали Гірш. Він живе в Натанії. Він народився в 1915 році. А сестра...

І: А хто був після нього?

М: Я. Я народився в 1917-му, 20 травня. Я живу в Натанії. Сьогодні мені 80 з половиною. Молодша сестра, вона живе в Америці. Народилася в 1919 році.

І: Як її звуть?

М: Регіна.

І: Розкажи, будь ласка, про життя в домі батька. Опиши, наприклад, квартиру, скільки було кімнат?

М: У квартирі було 2 дуже великі кімнати. Там жила наша родина і бабуся Гітель.

І: Бабуся з чiego боку?

М: Бабуся з маминого боку. Ми жили разом. Ми, одна половина в одній кімнаті, інша половина — в іншій кімнаті.

І: Якби довелося дати визначення фінансовому становищу твоєї сім'ї, щоб ти сказав: ви були бідними чи багатими?

М: У нас були доходи... Ми не були багатими, але й не були бідними. І, крім того, тато був також зайнятий... Він був головою громади в Домброві-Гурничій. Він був у єврейській громаді.

І: У своєму дитинстві ти знав злидні, знав голод?

М: У дитинстві — ні. Я ніколи не був голодним.

І: У тебе було гарне дитинство?

М: Дуже гарне дитинство.

І: Розкажи, будь ласка, із чого родина існувала?

М: Родина існувала... Спочатку, я пам'ятаю, був магазин тканин. Потім змінили на продуктовий магазин. Старша сестра була з ними в магазині, а ми навчалися вдома.

І: Де ти вчився, в якій школі?

М: Я почав із чотирьох років і до семи — навчався в хедері. Із семи почав вчитися в початковій школі, змішаній з християнами, під назвою «Школа Королеви Ядвіги». Звідти мене відправили до школи під назвою «Касхчик», там були лише хлопчики, без дівчат.

І: Це також була загальна школа?

М: Ми закінчили сім класів загальної школи, а потім переїхали до Катовіце.

І: Катовіце пізніше. Якою мовою спілкувалися з батьками?

М: Розмовляли тільки на їдиш.

І: А з братами і сестрами?

М: Тільки їдиш.

І: А з бабусею?

М: Тільки їдиш.

І: Ти знав ще якісь мови?

М: Польську.

І: У школі, в якій ти навчався, або у школах, де ти навчався, стикався з антисемітизмом?

М: Можна сказати, що ні... Я ще не був у тому віці, щоб розуміти, що таке антисемітизм...

І: Якою була... Якою була належність чи політична орієнтація твого батька?

М: Тато був релігійним і належав до Агудат Ісраель [*назва політичної партії*].

І: Було щось вдома пов'язане із сіонізмом?

М: Від сіонізму — мій брат почав ходити до «Шомер а-Цаїр». Він був активістом в «Шомер а-Цаїр». А я був ще молодим, я не міг...

І: А батьки?

М: Батьки були в «Агудат Ісраель».

І: Вдома була синя скринька «Керен Каємет»?

М: Так, синя була — «Керен Каємет», збирали трохи... Були гроші, тож клали в синій стакан.

І: Те, що твій старший брат ходив до молодіжного сіоністського руху, якось на тебе впливало?

М: Не впливало на мене, але він вимагав, тато вимагав, щоб я ходив до «Шомер а-Цаїр», там трохи давали... Як це кажуть? *[пауза]* – добре ставлення...

І: А ти... Пам'ятаєш чи тоді, у той час... Так, ти хочеш продовжити? Будь ласка...

М: Спочатку батько не був дуже задоволений, що ми пішли до «Шомер а-Цаїр». Бо він належав тоді до «Агудат Ізраель». Але це не допомогло, ми приєдналися і ми ходили до «Шомер а-Цаїр»...

І: А як вдома, ви дотримувалися традицій?

М: Так, ми вдома були традиційними.

І: Ти можеш описати, наприклад, шабат? Свята?

М: Шабат, свята. Тато вставав вранці молитися, а в п'ятницю він брав двох синів до синагоги, і до 14 років ми були хорошими дітьми – робили йому послугу, ходячи до школи... до синагоги з татом у п'ятницю і в шабат. Крім того, що були навіть у «Шомер а-Цаїр».

І: Ти пам'ятаєш свою церемонію бар-міцви? *[13-й день народження]*.

М: Не було у мене, я не пам'ятаю своєї бар-міцви.

І: Ти пам'ятаєш свята вдома?

М: Так, всі свята... Були у нас свята.

І: Опиши, наприклад, стіл на свій вибір.

М: Стіл складався...

І: Яке свято? Про яке свято ти розкажеш?

М: На всі свята... Навіть на Хануку приходили добрі татові друзі, грали в карти. Це була традиція: грати в карти на Хануку. Приходили торговці й грали в карти, навіть знаю в яку гру: «ройте мелех» *[з їдиш – «червоний король»]*, це була їхня гра. І п'ятницю, і шабат, і Новий рік – усі свята ми святкували, як релігійні люди.

І: А в Йом-Кіпур постили?

М: Вдома постили, але все одно ходили до якогось магазину так, щоб батьки не знали, що ми їмо, але хтось помітив нас, і тоді їм розказали: «Слухай, цікаво, але ми бачили, як твої сини їдять». *[Батьки відповіли:]* «Тобто, якщо ти прийшов розказати, що вони їли, це означає, що ти також там їв. Чому ти прийшов розказати нам?».

І: Батьки постили?

М: Постили...

І: Ти пам'ятаєш період, коли ви переїхали з міста до Катовіце?

М: Спочатку переїхали з міста до Катовіце, я не був дуже радий... У мене були друзі, були подруги, а там я був чужим – у Катовіце. А перші пів року робив вдома великий балаган *[чимало галасу]* хотів

поїхати назад. Але все ж таки, я побачив красиве місто, чисте, і тоді ми залишилися там, у Катовіце.

І: Ти готовий описати це місто, Катовіце, якого воно типу?

М: Місто Катовіце було дуже чисте, не знали антисемітизму до 1938 року. Було дуже... добрі сусіди, працювали з робітниками-гоями в професії, у торгівлі. Не бачили так... У 1938...

І: Яким був дохід у Катовіце? Чим ви заробляли на життя?

М: У Катовіце тато заробляв... Спочатку я працював, із 16 років почав працювати у дядька, на зарплатню, і тато також був субагентом. Тоді в 1937-му тато почав самотійно...

І: Ти вже не навчався в Катовіце?

М: У Катовіце я їздив тільки один рік навчатися в Бендзин — у торговельну школу.

І: Яку роботу ти робив у дядька?

М: Я був продавцем вагонів... Приїздили вагони з яблуками, з фруктами, і я стояв і продавав... Люди приїжджали скуповуватися на гуртову торгівлю і я продавав ці яблука...

І: Які вагони: підводи чи потяги?

М: Залізничні вагони. Прибували залізничні вагони, він... Приїжджали люди з усієї країни, Польщі, за комісійні, приносили — він брав із цього 7 відсотків, і казав людям, а ми відпускали товар.

І: У той період, коли ви займалися гуртовою торгівлею, ваш фінансовий стан покращився?

М: Фінансовий стан покращився з 1937 року, значно покращився. Тато був уже самотійним, заробляли досить добре. У мене гарне життя.

І: А де тато брав продукти, які він продавав, які ти продавав?

М: Тато брав продукти по всій Польщі: з території Волині, поблизу Любліна, Вільнюса... Він кожного тижня був в іншому місці. Він брав там вагони, купував вагони, завантажував ті вагони, і відправляв ці вагони в Катовіце.

І: Тато був багато за межами дому?

М: Тато був, приїжджав до нас додому два-три рази на рік. А так був поза межами.

І: Згідно з місцями, які ти згадав, це на іншому кінці Польщі.

М: Так. І він був у Волині, у Мізочі, у Лодзі...

І: Усе було на сході, а ви в Катовіце...

М: Усе... Ми були на заході, а він був у Варшаві, у Любліні, у Красноставі [пол. — *Krasnystaw*], у Бартошиці [пол. — *Bartoszyce*], у Краснику [пол. — *Krasnik*], у Лодзі [пол. — *Łódź*], Сяйвокутно [?], Калуші. Так.

І: Ти їздив інколи з ним?

М: Інколи. Одного разу був із ним у Мізочі...

І: Власне, у Катовіце в тебе майже не було батька.

М: У Катовіце не було в нас батька. І мого брата також не було вдома. Він поїхав, він пішов до кібуцу Моава. Він там був десь два роки, я так думаю...

І: Кібуц у Польщі?

М: У Польщі, біля Варшави. І сестра була кілька років із сіоністською молоддю у Станіславові.

І: Тож виходить, що найстарший син?

М: Я був вдома із молодшою сестрою, а вона вчилася у школі.

І: А хто був головою сім'ї — мама?

М: У цьому головою сім'ї була мама, тато тоді вже не був вдома.

І: А мама, мама займалася торгівлею?

М: Мама — ні, вона була домогосподаркою.

І: А хто вів торгівлю?

М: Торгівлею я займався з дядьком, з братами, з двоюрідними братами...

І: Скільки тобі було тоді?

М: Мені вже було... у 1937-му — 18¹¹. Було 18 років.

І: У 1937-му тобі було 20 років.

М: Чому? 17.

І: Тобі було 17?

М: Так.

І: І ти вів торгівлю і продавав повні вагони...

М: Повні вагони.

І: Фруктів?

М: Фруктів.

І: І що, кому йшли гроші?

М: Гроші йшли до... Відправляв гроші батькові, щоб продовжувати далі. Купувати ще більше.

І: А що ти отримував натомість — зарплатню?

М: Натомість сам брав із каси скільки було потрібно. Ніхто не давав мені зарплатню. Платню отримував до 1937-го. З 1937-го був вже самостійним разом із батьком.

І: З точки зору фінансів, коли тобі було 20, в 1937 році, і ти був вже самостійним, яким було твоє становище порівняно з іншими молодими людьми твого віку в 20 років?

¹¹ Насправді в 1937 р. Меїру Велтфройнду, народженому в 1917 р., було вже 20 років, а не 17 чи 18. Можливо, він помилився з роком, тобто йшлося не про 1937 р. (прим. ред.).

М: Я допомагав друзям вчитися. Витратив багато грошей. Не рахував грошей...

І: Ти можеш описати спосіб життя, який ти вів після роботи?

М: Я вів таке життя: з п'ятниці й до понеділка я не приходив додому. Вів життя в Сосновці, жив... Королі так не жили... Було грошей сказати... Помилково, у мене були гроші, і замість власної кишені поклав їх до кишені моїх братів, мого брата... Він, бувало, брав у борг у моєї сестри... Вранці вони встали, перевірили кишені й побачили, що там гроші. На місці помилково поклав гроші їм.

І: Старші твої брати, брат і сестра, були в молодіжному сіоністському русі. Тебе не приваблював молодіжний рух?

М: Ні, мене приваблювало лише дозвілля. Проводити час із дівчатами *[пауза]*.

І: Було ще щось, що ти хочеш додати про життя в Катовіце до спалаху війни, про що я тебе не спитав?

М: Нема що додати. Виглядає так, наче камера не працює...

І: Камера знімає тебе весь час.

М: Я зустрів дівчат, з якими зустрічався в Катовіце, в Сосновці, сьогодні... Їм було по 18, сьогодні вже 80. Зустрів їх у Хайфі два тижні тому. Не знав, що вони залишилися в живих. За збігом обставин, моя дочка лікар, запитала жінку: «Звідки ти?». Вона каже: «Я із Сосновця. З Като... Із Сосновця». «Тато мій з Катовіце, але все життя прожив у Сосновці». «А хто твій тато?». «Велтфройнд». «Велтфройнд! Ми його знаємо. Ми пам'ятаємо його». Тож я отримав їхню адресу, вони робили якусь подію, я поїхав туди й зустрівся.

І: Ти зараз згадуєш дівчат, які в той час були твоїми подругами.

М: Так.

І: У молодому віці. Якщо ти вже заговорив про це, саме ти порушив тему з дівчатами — то я наважусь і запитаю тебе, якими були стосунки між хлопцями і дівчатами на той час? Наприклад, ти кажеш, що забагато витрачав часу, як тоді проводили час?

М: Забави з дівчатами перед війною — тільки ходити на танці. Не дай Боже, було підійти один до одного на пів метра, щоб наблизитися до неї, зачепити її. Так це було...

І: Тоді не все було дозволено? Не було вседозволеності?

М: Ні, ні, ні, ні. Не було такого. Не дай Боже. Якщо хтось розкривав рота, починав розмови, одразу кидали його, ми його більше не зустрічали. Так.

І: Ти кажеш, що більшість часу проводив з дівчатами.

М: Так.

І: То що ж тоді дійсно...

М: Ходили танцювати, їсти, пити і все. Окрім цього, нічого більше не було...

І: Зараз зрозуміло. Коли трапилася перша подія, яка змінила ваше життя?

М: Моє життя змінилося після гетто Мізоч. Після...

І: Ні.

М: Ні?

І: Це почалося раніше...

М: Ні. Не було у мене жодних змін. Про що це... Не зрозумів...

І: У 1939-му.

М: Так.

І: Це вплинуло на ваше життя? Спалахнула світова війна. Німці захопили Польщу. Як це вплинуло на тебе?

М: Це коли...

І: 1939-му.

М: У 1939-му, коли спалахнула війна, це вплинуло на мене.

І: Розкажи. По-перше, скажи: ти пам'ятаєш цей день?

М: Першого вересня...

І: 1939-го.

М: 1939-го побачили, як село...

І: Де ти був, у Кракові?

М: У Катовіце.

І: Вибач, у Катовіце, так...

М: Ми були в Катовіце, раптом — гудок... як це кажуть? Гудок, сирена.

І: Тривога.

М: Тривога.

І: Сирена.

М: Сирена. Ми спитали: «Що трапилося?». Кажуть «Війна почалася». У мами був «ЛОП» [?], протигаз. Одразу наказали взяти всіх людей, одягти маски — були такі маски — піти в підвал. Назавтра об 11-й годині, уже прийшли німці. А люди... Поляки повернулися, почали повертатися. То ті, люди, які жили там, етнічні німці [нім. — *Volksdeutsche*], почали стріляти в них з вікон. І польські солдати... Побачили, що вже недобре. Недобре. Були чутки недобрі, що вони вбивають євреїв у Німеччині...

І: Ви вдома, напередодні війни та на початку війни, ви говорили про можливість емігрувати звідти, втекти?

М: Не говорили нічого... Вдома не було з ким говорити. Я залишився і молодша сестра, а тата не було вдома.

І: Але, скажімо, кілька місяців перед тим. Тато іноді повертався додому. Чи були розмови, чи думали про опції... Я наведу тобі приклади: Америка чи Палестина, чи тікати на схід, до Росії. Думали про одну з таких можливостей?

М: Не говорили про жодну з таких можливостей, кудись виїхати. У нас було чудове життя в гарному будинку, облаштованому, тож не думали про жодне місце куди їхати: ані про Америку, ані про Ізраїль, тільки сидіти в Польщі.

І: Твої брати, які були в молодіжному русі, брат і сестра, які були в молодіжному сіоністському русі, що з ними?

М: Брат у Катовіце...

І: У 1939-му де вони, два твої брати, сестра і брат?

М: Брат у 1939-му, він був... Він був у кібуці у Млаві [пол. — *Mława*], він повернувся додому і був десь рік із нами. Потім за два місяці до війни він втік. Ми не знали, де він — він втік. А сестра — вона була в Ерец-Ізраель з 1935 року.

І: Сестра була вже в Ерец-Ізраель?

М: Так.

І: Ви з нею листувалися?

М: Отримали від неї останнього листа в 1939-му, 1 січня. У неї народився син, так.

І: Що вона казала про Палестину в листах, вона радила молодим, тобі й сестрі...

М: Вона — ні... Моя сестра з Ізраїлю писала листи не дуже гарні... Була малярія, різне таке, важка робота в кібуці. Вона не радила нам їхати.

І: Коли почалася війна, твій батько був вдома, у Катовіце?

М: Коли спалахнула війна, батька не було вдома. Війна захопила його десь на сході.

І: Якщо я зрозумів правильно, 1 вересня, коли спалахнула війна, твоя родина розділилася...

М: Сім'я була разом, з мамою я був разом, із сестрою, три дні.

І: А батько?

М: А батька війна захопила на сході.

І: А сестра?

М: Сестра в кібуці, а брат втік.

І: Кібуц у Палестині?

М: Так.

І: А брат?

М: Брат був два місяці в дорозі, не знаємо де, куди він зник.

І: 1 вересня немає у тебе... тобто вони живі, але вони не з тобою: ані тато, ані сестра...

М: Ні батько, ні сестра, ні брат...

І: Що ти робиш?

М: Що я роблю?

І: Ти старший син.

М: Так.

І: Скільки тобі було в 1939-му? Скільки було років?

М: Мені було в 1939-му...

І: 1939-му.

М: 22.

І: 22 роки. Що ти робиш?

М: Я роблю... Спалахнула війна. Були три дні з мамою, із сестрою. У сестри був хлопець із Катовіце на ім'я Цві Герман Розенцвайг. І після трьох днів я втік з дому. Мама сказала: «Чоловіків... Можливо шукатимуть чоловіків. Це, це... Біжи звідси». Я втік з дому, не знаючи куди тікаю.

І: Коли тобі було 22 роки, коли почалася війна, ти не повинен був мобілізуватися до лав польської армії?

М: Я не повинен був, у мене був «odroczenie» [з пол. — «відстрочка»], не брали мене. Казали: ще рік, ще рік...

І: Відстрочка...

М: Так, відстрочка. У мене була відстрочка...

І: Ти втік з дому.

М: Так.

І: З маминої згоди?

М: З маминої згоди. Вона сказала мені: «Тікай звідси. Ми залишимося тут вдома, а ти тікай. Немає тут...». Мама плакала і... Я втік. А через три дні мене оточили німці.

І: Куди ти побіг?

М: Я не... Я не знав, куди я біжу. На схід, на захід... Біг... Тікав до якогось містечка, Вольбром, день і ніч. Чув танки і важку техніку...

І: Танки, так?

М: Так. І прийшов до містечка Вольбром, і там німці мене оточили. З динаміків почали кричати: «Усім, усім євреям вийти на Ринок». Площа порожня. Прийшли туди десь 500—600 людей, серед біженців такі як я. І між нами вибрали десь 34 чоловіки, повели нас 20 кілометрів пішки до міста Завірча.

І: Коли ти згадуєш сьогодні, як сказали в динаміки «Усім євреям зібратися на площі Ринок», чому, власне, ти виконав наказ? Знали, що ти єврей? Ти не міг втекти, не міг не виконати такі накази?

М: Побоявся, що вони підуть від будинку до будинку, побачать єврея і вирішать спитати: «Звідки ти? Ти помреш» і так далі... Боявся померти, тож пішов...

І: І куди тебе відправили?

М: Привезли нас до якогось містечка — Завірча — це недалеко від Ченстохова. Там був складувний завод. Приїхали на завод скловиробів, я побачив там вже полонених польських солдатів, яких вже схопили. Побачив там євреїв і побачив там також християн, які втекли, це були діти повстанців...

І: Скажи мені, коли тебе забрали на той скляний завод, як... Опиши мені, будь ласка, як тебе вели туди... Ти сказав: «Мене взяли», опиши це. Як тебе взяли? Хто тебе вів? Вас охороняли? Не охороняли?

М: Німці. Взяли нас і ми пішли пішки. Як... Так, взяли 40 людей...

І: Ти пам'ятаєш німецьких солдатів?

М: Німецьких солдатів...

І: Ти пам'ятаєш колір їхньої форми?

М: Солдати вони були в темно-синій одежі. Так приблизно віком 50, 55, 60.

І: Літні...

М: Літні...

І: Ти знаєш, чи знаєш сьогодні, як відрізнити Вермахт від СС?

М: Так.

І: За кольором форми?

М: Так.

І: Тоді хто вони були?

М: Вони були згідно із цим... вони були... Вермахт.

І: Вони привели вас до... Місце де ви працювали — скляний завод — чи правильно це було б назвати, що це був табір примусових робіт?

М: Це було примусове... Але ми не працювали на заводі. Ми працювали тільки на прибиранні двору. Польські солдати не робили нічого. Християни не робили нічого. Йшов дощ. Розподіляли їжу один раз, і також єврейський комітет із Завірча приносив нам хліб й інші такі речі. Ми робили, прибирали на заводі. Два місяці.

І: Де ви жили в цей час?

М: У дворі.

І: У закритому приміщенні?

М: Ні. Відкрите, відкрите.

І: Вересень-жовтень?

М: Так, вересень-жовтень. Ні... Вересень-жовтень. Два місяці. Відкрите.

І: Не холодно було тоді?

М: Було холодно. Що ми мали робити? Було страшенно холодно.

І: Вас охороняли? Були під охороною?

М: Так. Навколо був великий і закритий паркан, і нас охороняли, зовні, ходили по колу із собаками...

І: У закритому таборі, який охоронявся.

М: Завод...

І: Так, але група, до якої ти належав, усі були євреями?

М: Я належав до євреїв, побачив, що я схожий на поляків, перейшов на сторону поляків...

І: І тут ми зупинимось, щоб змінити касету.

38537.002. Касета № 2

І: Меїре, ти згадав, що тебе як єврея забрали до примусового трудового табору в Завірче, де ти працював на прибиранні сміття на скляному заводі. Будь ласка, продовжуй.

М: Звідти мене відправили через два місяці з християнами додому. Прийшов додому до Катовіце пішки, це забрало 1,5 дня. Я пройшов 20 кілометрів, прийшов у Катовіце о дев'ятій ранку. Увійшов до будівлі, побачив сусідів. Це був будинок, що належав моєму дядькові. Чотириповерховий будинок, 28 квартир. Існує і досі. Увійшов, сказали, що мама і сестри депортовані до Сосновця. Усі євреї повинні піти з Катовіце — це «judenrein». Почув ці слова, взяв...

І: Ти можеш перекласти слово, яке вимовив?

М: «Judenrein» — це вільний від євреїв. Звідти одразу пішов... У мене ще не було... без... без нічого, без нашивки, без всього. Сів у трамвай, поїхав до Сосновця.

І: Яка відстань від Катовіце до Сосновця?

М: 6 кілометрів. Приїхав у Сосновець. Зустрів людей із Катовіце. Мені сказали, що тато... мама і сестра із другом попрямували, поїхали на схід шукати батька. А я тоді впав у відчай.

І: Я хочу зрозуміти: коли ти кажеш «на схід» — мається на увазі на схід Польщі?

М: Так.

І: Це територія всередині німецької окупації чи за межами?

М: Це було за межами німецької окупації, це була радянська окупація. Це Волинь, це була окупація Советами. Вони знали, що можливо знайдуть тата, її чоловіка в Мізочі, здебільшого він був у Мізочі.

І: Твій тато?

М: Так.

І: А ти залишився...

М: Я залишився сам, але я знав, що у мене є дядько в Домброві. Я поїхав до Домброви, щоб дізнатись, дядько сказав, що у нього немає дітей. У нього було четверо дітей — дві дочки та двоє синів. Один син був у полоні, у Берліні, на ім'я Аарон.

І: Ти залишився один. Розкажи, що ти відчував. Хлопець 22-х років раптом...

М: Залишився один...

І: Без родини...

М: Почав...

І: Ти сказав, що був у відчаї, ти можеш деталізувати?

М: Так, так. Приїхав, сказав: «Можливо, вони поїхали до тата». Я знав, що мій тато живе в Росії, а моя сестра в кібуці.

І: В Ізраїлі?

М: В Ізраїлі. У будь-якому разі залишився хтось із родини. Тож я турбувався лише, як дістатися до них. Я зробив кілька спроб поїхати. Я прийшов на кордон — у мене не вийшло. Третій раз я вже міг перейти, але мені сказали, що ловлять, що росіяни ловлять людей, які приїжджають, євреїв чи поляків, і відправляють до Сибіру, де вони примушують працювати. Отже, я вирішив, що я повертаюся назад.

І: Коли ти намагався перетнути кордон з окупованої Німеччиною території Польщі на окуповану Росією територію, ти кажеш, що у тебе не вийшло. Ти готовий детально описати, як? Що в ті часи називають перетином кордону?

М: Я прийшов до міста Шеворц. Там були ті, хто переводять людей через Сан — річку Сан...

І: Ви мали перейти річку?

М: Річку.

І: І ти кажеш зараз про контрабандистів?

М: Так. І він каже: «Чоловіче...» Я хотів заплатити гроші, щоб перейти човном на інший берег, до росіян. А він тоді і каже: «Неможливо на інший берег, там стоять сьогодні росіяни, а на цьому боці — німці. Тобі треба зачекати тиждень-два». Мені не було де чекати тиждень, два тижні. Там було багато людей, які ходили туди-сюди. Повернувся в Сосновець. Тоді ще не було так важко із німцями, з ними можна

було існувати. Протягом першого року ми їздили на примусові роботи, але можна було жити. Ще не говорили про смерть, не говорили про табори...

І: Опиши життя. Цілий рік жив у Сосновці?

М: Так.

І: Опиши життя в Сосновці.

М: Я був у Сосновці і жив із двома друзями. У мене також був... третій друг, який мене залишив. Після війни зустрів його в Ізраїлі.

І: Було важко в той період?

М: Період був важкий, і я залишив чудовий будинок і родину. Я мав жити в маленькій кімнаті, виходити два-три рази на роботи і три дні сидіти вдома, щоб не впіймали мене ще на якісь роботи чи відправили до Німеччини, чи не втрапити ще в якісь історії. Було досить важко...

І: У той час вже наклали на вас якісь декрети в Сосновці?

М: Наклали, за той рік наклали тільки «стрічку» – це... Нашивки ще не було. Тільки це...

І: Що, що було? Стрічка на рукаві?

М: Стрічка, стрічка на рукаві, так.

І: Ти можеш описати, що це?

М: Синьо-біла. Була чор... біло-синя...

І: За нею знали, що ти єврей?

М: І зірка Давида всередині, так, що я єврей. Через рік, коли вони відкрили гетто, на той час ми вже носили нашивку.

І: Жовту. На початку в Сосновці не було гетто?

М: Спочатку не було гетто. Були вільними.

І: На якому етапі в Сосновці створили гетто?

М: На якому етапі? Я думаю, наприкінці 1941-го. Не дуже пам'ятаю місяці, не пам'ятаю, коли наділи цю...

І: Що, що це змінило? У той момент, коли ваше життя в Сосновці перетворилося з життя у відкритому місті на життя в гетто, як це змінило ваше життя?

М: Це змінило життя, було вже затісно, не було їжі, мали... Люди хворіли і вмирали. Це було вже інакше життя. Тоді побачили... ми – нам призначалася дуже важка смерть.

І: Якщо говоримо...

М: Тоді створили юденрат...

І: Я питаю про тебе особисто. Що змінилося у тебе, у твоєму житті. Тобі 23 роки.

М: Я був лише занепокоєний тим, як перетнути кордон, дістатися до своєї родини. Я думав, що вони всі живі. Що мій брат втік і це, і мама, можливо, приїхала туди. Кордон був відкритий.

І: Що ти пам'ятаєш з того періоду про... було якесь погіршення твого фізичного стану? Що ти пам'ятаєш про свій психічний стан?

М: Я був у [пригніченому] душевному стані — я був хворий, і те, що я лишився на самоті, а вони були живі, і я хотів дістатися до... як дістатися навіть до Ізраїлю? До мого брата та моєї сестри. Думки цілий день. Вночі я не спав: як зробити, щоб зміг поїхати. У мене не було грошей, так? Як можна туди потрапити? За чутками: приїжджають до Вільнюса, з Вільнюса можна поїхати до Ізраїлю. Або дістатися туди — до України, можливо, я зустріну тата і маму, можливо, побачимо, що робити далі.

І: Думав про можливість втекти з гетто?

М: Думав втекти з гетто.

І: Була така можливість? Була можливість втекти з гетто?

М: Була можливість втекти з гетто. Але куди тікати? До кого тікати? Хто мене прийме? «Звідки ти прийшов? Хто прийшов? Ти єврей!». Мене могли вбити, могли здати мене. Це було важко...

І: У будь-якому випадку, власні думки, твоя думка була...

М: Моя думка...

І: ...була весь час, як поїхати приєднатися до батьків на сході?

М: Мої думки були — як дістатися України, Росії, гетто, України...

І: Ти тільки думав чи діяв і робив якісь кроки, аби здійснити своє бажання?

М: Не міг нічого зробити. Не було як, не було можливості, не зустрів жодного, хто б міг сказати мені, що пройшов через німців. Тож я злякався.

І: І так залишився в Сосновці до кінця війни?

М: Я був у Катовіце до року...

І: Зараз ти в Сосновці...

М: У Сосновці. У Сосновці був до 1941 року.

І: Що трапилося в 41-му?

М: Несподівано, коли я працював на центральній станції, прибула група на роботи — поляки з України. Я почав... Я розмо..., працював з одним із них і спитав його: «Хто ти? Звідки ти?». А він каже: «Я з України. Я приїхав із Здолбунова». Спитав його: «Це можливо поруч із Мізочем?» — «Недалеко від Мізоча». «А чому приїхав сюди?» — «Мене забрали на роботи. Дівчат відправили до сіл, а нас відправили

в Сосновець. Звідси вони хочуть відправити нас працювати в Катовіце на шахти, на вугілля».

І: Вугільні копальні?

М: Вугільні шахти. «Тож я готовий.» — «Може ти можеш мені допомогти, якщо ти тут, може тобі потрібні гроші. У мене є гроші, продай мені свій паспорт». — «Я можу тобі віддати свій паспорт, він мені не потрібен. Я отримав тут аусвайс». Це документ, з яким він приїхав з України. «Мені цього досить. Тримай. Зніми фотокартку». Він дав мені пораду, і я взяв його паспорт, і дав йому близько 500 доларів, 500 доларів у марках, і пішов до фотографа.

І: Коли у тебе були, ти кажеш «у мене були гроші», про які гроші ти кажеш? Польські? Німецькі?

М: Я взяв польські гроші в Катовіце. Повернувся додому, поміняв у Катовіце гроші: злоті на гроші...

І: На марки?

М: На марки, так.

І: Із загальної суми грошей, яку ти мав при собі, яку частину ти витратив на придбання цього документа?

М: Частину, може три чверті.

І: Це було в році?

М: Тільки купити, це було варто купити того документа...

І: Це було багато грошей для тебе?

М: Це було, я думаю... Це залишило мене в живих — той документ. Це було...

І: Це було для тебе багато грошей?

М: Дуже багато. На ці гроші можна було жити пів року. І завжди думав, що це ось-ось закінчиться. Вони почали війну з Росією, а у росіян є більше сили, і може вони прийдуть врятувати нас. І я пішов до фотографа на ім'я Орскі в Сосновці. Був фотограф. Він жив на вулиці Моджійовська 11, у будинку Швейцера, в арендованій квартирі. І він зробив мені знімки, три знімки, заплатив йому гроші. І він наклеїв фото. Через 2 дні — я взяв маленький пакунок — я вийшов у дорогу...

І: За зовнішнім виглядом у ті дні ти був схожий на голя, на поляка? Який ти мав вигляд тоді, у віці 23—24 років? Яким був твій зовнішній вигляд? Ти був схожий на єврея чи на голя?

М: Я був, я був, як голя, був на ім'я Ян Керняк — як той хлопець. Він попросив мене, якщо я приїду в Здолбунів, передати привіт від їхнього сина. І так я пішов до центральної станції, дізнатися, коли поїду...

І: Вибач. Ти кажеш «пішов на центральну станцію». Ти в гетто. У гетто ти вільний був ходити до центральної станції?

М: Вони взяли мене на роботу. Вони виводили людей на роботу, і я в цьому випадку пішов, щоб мене вивели на роботу. І я працював на залізничній станції. Взяв маленький пакунок, як це кажуть... трохи хліба. Сів у потяг і прибув до Жешува...

І: Ти не боявся?

М: Дуже боявся, щоб не впізнали, що я єврей. Але все одно, прийшов один, не з Вермахту, прийшли працівники потяга. Один, 60-ти років, він у мене перевіряв квиток, не попросив у мене паспорта. «Є тільки квиток?». Я спитав у нього, скільки ще їхати, то він запевнив: «Ми вже в Тарнові, а від Тарнова, це недалеко, 25 кілометрів і ми прибуваємо до Жешува. І там виходимо». «Чому? — я спитав, — Чому потяг не йде до Львова?». Він сказав, що там колії значно ширші. Треба пересісти на російський потяг, там колії ширші на п'ять сантиметрів.

І: Скажи, коли ти прийшов купувати квиток, якою мовою... Вдома говорили на їдиш?

М: Так.

І: Як ти розмовляв?

М: Менше знав польську, але добре знав німецьку.

І: А у тебе діалект?

М: Мій діалект «шльоз» — сілезький. Це інша мова.

І: Поясни, будь ласка.

М: «Кайдіш. Пуйсам. Дайсе позур» *[різні слова на їдиш]*.

І: Який це діалект?

М: Це сілезький діалект.

І: Сілезький?

М: Сілезький. Це діалект Сілезії.

І: І вони тобі повірили, що ти поляк, що ти гой?

М: Не питали мене — повірили чи ні. Я був наче з піднятим лицем *[піднятою головою]*, купив квиток і пішов до потяга. Я був у потязі, я вже був задоволений, що я вже в потязі. Все-таки, можливо, я доїду.

І: На залізничних станціях Польщі не було таких людей, які були єврейськими мисливцями, які намагаються розпізнати, хто єврей?

М: Я був, я прийшов до потяга, але не зайшов всередину вагона, я знав, що їхати 4 години, і я стояв у тамбурі, роздивлявся обличчя зовні. Я завжди був лицем назовні, наче я дихав повітрям. Мені сказали, що в Жешуві, скоро приїдемо до Жешува. Ще 25 кілометрів до Жешува, і тут ми виходимо. Вийшли, чекали на станції... Я чекав на

станції, де вийшов, ми чекали і мені сказали, що потяг приїде через 2 дні... Потяг поїде... Я пішов до міста Жешув і там вже був 2 дні, півтора дня, у християнина, і він мене годував, я заплатив йому, і все одно він мені сказав: «Пане, я думаю, ти єврей, але я не зроблю тобі нічого поганого, бо я тут також у небезпеці».

І: Ти у ті дні, якщо ти два дні шукав притулку, схованки у когось, чи бачили в тобі поляка? Ховав, приховував свій юдаїзм у ці дні під час подорожі?

М: Приховував, але в будь-якому разі прийшов до гоя, він мене розпізнав. «Ти за походженням єврей?». — «Так». Не зміг сказати ні. І так вважав, що він мене викине або здасть, побачимо, що тут є. Якщо буде щось не... — втечу. Тож я сказав... І він сказав: «Не бійся, я схочу тебе, я тебе відвезу»... І він мене провів, коли був потяг, за пів години до того він дав мені візок. Поїхав з ним до потяга, піднявся на потяг, приїхав до Львова і вже був вільний.

І: Львів був за межами німецької окупації?

М: Так, я був вільний.

І: Російська окупація...

М: Ні, був під німецькою окупацією.

І: А, уже під німецькою окупацією? Тоді чому ти вільний?

М: Був вільний, бо там ходили, я ходив без... без нашивки, без стрічки...

І: Ходив під особою того поляка...

М: Так, це було...

І: З польським документом.

М: Так, це була німецька окупація України, поляків.

І: Так, і ти там ходив, як поляк.

М: Як поляк. Ніхто на мене не звертав уваги. У них були власні проблеми. Кожному не було чого їсти, що це... Кожен був у своїх проблемах. Через 2 дні, приблизно через півтора дня, я приїхав до Здолбунова. Взяв квиток на потяг до Здолбунова, бо знав, що в Мізоч не ходять потяги, а із Здолбунова приїхав підводою — там орендував візок. Я сказав йому: «Якщо я не дам тобі грошей, я думаю, мої батьки живуть у Мізочі». Але він не погодився. Я дав йому кілька марок, і він привіз мене до Здолбунова. Приїхав до Здолбунова... тобто до Мізоча.

І: У Здолбунові передав привіт батькам того гоя?

М: Я прийшов до тої родини, але вони там вже не жили. Вивезли ту родину звідти... Куди переїхали? Сусіди сказали, що не знають. Я відразу подумав на тому місці, що вони працювали з росіянами,

комуністами, тож їх десь ліквідували. Я приїхав у Мізоч — велика радість. Я зустрів тата і маму.

І: Опиши, будь ласка.

М: Увійшов.

І: Скільки часу їх не бачив?

М: Я був... Два роки. Тата не бачив два з половиною роки, маму — два.

І: Як це зустріти батьків через стільки?..

М: Зустрілися... Спочатку мама знепритомніла. А тато не міг говорити, почав плакати. Знайшли сина! І він вимовив слова, що мій брат приїхав до Ізраїлю. У мене був лист з Росії. Написали з Росії батькові та матері. Мати розповіла мені, як вони туди потрапили, і я запитав, де сестра...

І: Хвилину, розкажи, як вони поїхали? Розкажи...

М: Вони поїхали, переїхали... Кордон був відкритий...

І: Куди переїхали?

М: У Росію з Німеччини був відкритий. Репатріація: євреї їхали туди, а звідти їхали поляки назад, ті, які були в армії, в окупації і їхали назад до Польщі. Тож відкрили кордони на кілька днів, і їм якби пощастило, кордон був відкритий, вони перетнули кордон...

І: Ти маєш на увазі своїх батьків.

М: Так.

І: Я питав про брата. Як брат приїхав до Ізраїлю?

М: Брат приїхав до Ізраїлю — він був у Варшаві, і там у нього були гроші, зі своїм товаришем — допомагав йому багато. Так, разом. Увійшли до партії, сьогодні я вже знаю, це була «Харут», і там їх переправили до Румунії.

І: Але вони були у «Шомер а-Цаїр»?

М: Так.

І: І що?

М: І вони — аби поїхати до Ізраїлю, змінили партію. За гроші змінили партію, аби поїхати, приїхати до Ізраїлю. Вони поїхали до Румунії. У Румунії, з Константина, він поїхав..., він приїхав нелегально, до Ізраїлю, до Хайфи, і там вони стрибнули, — він розказав мені — 30 метрів із човна і їх привезли до кібуцу. Здається, до кібуцу Маапіль. Тож я це вже знав.

І: І він зустрів твою сестру?

М: Я не зустрів сестру.

І: Ні, він. Цві зустрів сестру?

М: Він зустрів сестру.

І: І так є у тебе, ти знаєш, що у тебе є двоє братів.

М: У мене є двоє братів.

І: В Ізраїлі...

М: Так. А сестра, я не знав, що вона жива. Вона була із своїм хлопцем.

І: Молодша сестра?

М: Так. Вони одружилися в Мізочі за часів росіян і поїхали до Тернополя. З Тернополя, коли росіяни тікали, а він працював техніком, я не пам'ятаю, тож його забрали із собою до Росії, до Узбекистану. Тоді...

І: З чотирьох дітей ти залишився один із батьками?

М: Так.

І: У Мізочі?

М: Так, я залишився один з батьками.

І: Коли приїхав до Мізоча — опиши зараз Мізоч. Опиши мені, що таке Мізоч, яке там життя в 1941 році.

М: Я приїхав до Мізоча — це було забезпечене містечко. Там було близько 70 % забезпечених людей. У них були поля...

І: Це було велике місто?

М: Мале містечко. Можливо 400–500 родин, євреї. Вони були дуже забезпечені. У них були гроші, було золото. Допомогали людям, які приїжджали, — біженцям. Допомогали. Не було місця, де спати, тож на скільки вистачало місця, вони брали по домівках і до синагоги, так. Не можна...

І: Твої батьки, вони були біженцями в Мізочі?

М: Мої батьки... Тато був як постійний житель, бо він щороку здебільшого жив у Мізочі. Так.

І: Через його бізнес?

М: Бізнес. Він навіть розказав мені з мамою, що хтось хотів поїхати назад. Росіяни видавали тим, хто хоче повернутися назад, той самий документ, з яким вони відправляють назад. Йому це не потрібно було, і він був там, як старожил у Мізочі. Тож вони дали людям номер 11 на спину і відправили всіх до Сибіру. За одну ніч їх відправили, усіх євреїв з України, з Польщі — до Сибіру, а вони залишились у Мізочі.

І: Ти маєш на увазі, що відправили тих, хто не був постійними жителями?

М: Вони відправили тільки біженців.

І: Біженців?

М: Так, відправили туди до Сибіру в різні місця.

І: А батьків не відправили? Твоїх батьків не відправили?

М: Моїх батьків — ні. Знову, він залишився як єврей, його знали як постійного жителя, а не як біженця.

І: У той час коли ти дістався Мізоча, він вже був під німецькою окупацією?

М: Приїхав до Мізоча, приїхав туди...

І: Там вже були німці?

М: Уже були німці, йшли вже розмови про гетто. Я був там десь місяць, коли юденрат узяв усіх біженців, десь 40 людей, та відправив їх до Здолбунова до «єврей а-юнг»...

І: Хвилину. До того, як відправили тебе, ти приїхав до Мізоча, зустрів батьків, приїхав за документом неєврея?

М: Так.

І: Якийсь Ян...

М: Так.

І: Що сталося з тим документом? Що з документом, що з паспортом? Ти продовжував зберігати паспорт, за яким ти начебто гой?

М: Я не зберігав паспорт, що я гой, я — єврей. Приїхав з паспортом голя, а увійшов у Мізоч як єврей до батьків, жити з батьками. Якщо б я сказав, що я гой, то всі сусіди б вже сказали: «Що це, гой — і те, і се». Він казав, що це його син. Тато казав, що син залишився в Польщі, син приїхав. У Мізочі була велика радість — син приїхав. Усі приходили подивитися, почути, що відбулося під німецькою окупацією за два роки в Сосновці.

І: На твою думку, той документ виконав свою роль?

М: З огляду на це, я залишив документ у шухляді. Не знав, що буде далі, тому — у шухляду.

І: Щоб було...

М: Щоб було...

І: Але більше не було в ньому потреби?

М: Не було потреби.

І: Ти знову став євреєм.

М: Знову став євреєм. Я був там один місяць, прийшли німці, зондерфюрер [*нім. — Sonderführer*] — голова міста. Почав... Ще при мені, захотіли викуп... Забажали 40 молодих хлопців і, крім того, викуп. Я не знав, що таке викуп, тож мені сказали, що ми повинні дати гроші, золото, картини, гарні меблі. І ось весь той місяць, що я був там, вони просили викуп.

І: У Мізочі також вимагали від євреїв носити жовту нашивку?

М: У Мізочі носили і жовту нашивку, і також білу стрічку.

І: Просто повернутися до носіння...

М: Просто повернувся до стрічки і нашивки. Але це мені не дошкуляло, бо батьки були поряд. Це було моє життя таким, яким воно було. Нам не було погано в гетто. Тато за часів росіян був торговцем, він торгував. І ми жили як люди — гетто не було закритим.

І: Я хочу повернутися і поставити тобі запитання, яке ставив раніше, на початку, спочатку війни: зараз, коли ти в Мізочі, не думав тікати? Тікати східніше. Твій брат втік і вижив. Ти не думав намагатися тікати?

М: Не було жодних розмов взагалі з жодним євреєм там. Вони були молодими сіоністами, ревізіоністами, там шомер цаїрщиками, гордон, навіть не говорили про Ізраїль. Це тільки...

І: На схід Росії, на схід — до Росії.

М: Ні, ні, ні, неможливо. Було неможливо втекти на схід. Ніхто не міг увійти, у жодне місце. Хто впустить тебе до України? Як проїхати? Була війна, як їхати? Були бомби і все, як туди дістатися? Неможливо потрапити на схід. Тож я залишився.

І: Ти казав, що попросили 40 євреїв. Від кого попросили їх?

М: Юденрат просив... Зондерфюрер — голова міста — попросив від юденрату 40 євреїв відправити до Здолбунова на роботи, і, крім того, вимагали в той же час... викуп: гроші й таке інше.

І: Щодо викупу ти розказував. А щодо 40 робітників — як юденрат вирішив кого відправити, а кого — ні?

М: Юденрат, вони відправили біженців. Були в них також і свої сини, дочки свої — їх не відправили. Я знав одного Санделукса — його син був навіть поліцаєм у гетто, зробив все, щоб залишитися, залишився живим, так...

І: Ти не думав про можливість бути охоронцем у гетто?

М: Ніколи не спадало на думку, що я можу бути охоронцем чи діяти під німцями... Але і під росіянами також не хотів діяти...

І: Тут ми зупинимось, щоб змінити касету.

38537.003. Касета № 3

І: Уцілілий у Голокості пан Меїр Велтфройнд.

Меїре, ти приїхав у Мізоч, зустрів батьків, ти живеш у Мізочі, коли це вже було гетто. Продовжуй, будь ласка.

М: Приїхав до Мізоча, зустрів батьків, було вже гетто, гетто було відкрите, і юденрат віддав людей на роботи. Упродовж місяця працював на цукровому заводі. Прибирав гори цукру, цукрові...

І: Буряки?

М: Буряки.

І: Коли ти кажеш «працювали», ти працював як простий робітник?

М: Працювали з кількома хлопцями з гетто, працювали під примусом.

І: Примусові роботи?

М: Примусові роботи.

І: Вас охороняли під час роботи?

М: Була охорона — 2 охоронці, було, як-то кажуть, напіввільно.

І: А на 50 % з охороною?

М: Так.

І: Ти працював, а хтось із зброєю?

М: Так, вони охороняли, поки ми працювали, щоб не тікали, тільки щоб добре працювали.

І: Важливо це пояснити. У нас, коли хтось каже «я працював», то він працював, як «вільна людина». Ти не був вільною людиною в Мізочі?

М: Не був вільною людиною, не був вільною людиною, уже був із нашивкою, з цим... Після двох тижнів, трьох, праці там на заводі я отримав тижневу відпустку. А від юденрату відправили іншу групу на роботи. Раптом від юденрату отримав записку додому, що я маю з'явитися на станції. Привели кілька підвод, якими ми їдемо до Здолбунова, на роботи. Ми приїхали до Здолбунова, нас привели до синагоги. Нас було близько 40 людей. Ми були з Мізоча, і там ми вже зустріли близько 40 людей із Здолбунова, і з околиць Здолбунова. І там нас було разом 80 людей.

І: Яка відстань від Мізоча до Здолбунова?

М: Відстань 6 кілометрів.

І: У Здолбунові також було гетто?

М: Так, у Здолбунові також було гетто, у Мізочі було гетто.

І: Ти переїхав з одного гетто до іншого?

М: В інше гетто.

І: Зараз ти в Здолбуновському гетто.

М: Я був у гетто Здолбунова. І там наавтра вранці одразу вивели нас на роботи. Примусові роботи на центральній станції там — прибирати центральну станцію.

І: Перед тим як ти розкажеш про роботу, поясни, як це жити 80 особам у синагозі?

М: Ми жили 80 людей у синагозі — досить великій, були «присче», чотири...

І: Нарі?

М: Так, по чотири, кожне.

І: Чотири поверхи?

М: Чотири поверхи, з дерева, зробили це самі, євреї це зробили самі, і кожен міг взяти з дому ковдру, що він хотів, подушку, їжу на сім днів. Люди їздили, хтось із 40 людей їхав додому, то вони привозили мені, а я їхав — привозив для них. Їжі було вдосталь. Ми отримували від них хліба, 50... 500 грамів — пів кіло хліба, ми отримували суп і чорну каву, і ми відробляли вісім годин. Вони взяли нас на роботу, познайомили з інженером, познайомили з директором, він не був у формі, він не був тоді у формі і познайомили із заступником директора — Швальбе, цього директора звали Шмале, Макс Шмале, а інженер був Гребе.

І: Ти можеш повернутися до імені директора?

М: Макс Шмале.

І: Він був на військовій посаді?

М: Він був цивільним інженером, по суботах, неділях було їхнє свято, то він одягав свою уніформу, вона була темною і тут із зигзагом — два зигзаги.

І: Знаки СС?

М: Так, два знаки. І з кашкетом без... Були такі з кашкетом з «totenkopf» — із знаком Смерті [*чепен*] — у нього не було. У нього був звичайний кашкет. Красивий... Красивий хлопець із цим... у руці — з батоном у руці та із черевиками, штанами та формою. Так він ходив у формі.

І: На твій погляд, він був інженером у службі СС?

М: Він був директором чи був він інженером, я не можу сказати.

І: Він був директором у службі СС?

М: Так.

І: І його звали Макс?

М: Макс.

І: На початку інтерв'ю я спитав твоє ім'я з дому, і ти сказав Макс?

М: Так.

І: А сьогодні тебе звуть Меїр.

М: А там ім'я було Макс, я змінив на Макс, німецьке ім'я.

І: Цього не розказував, може розкажеш? Я спитав, скільки імен у тебе було? У тебе також колись, завдяки тому посвідченню, було ім'я Ян, вдома — Макс, сьогодні тебе звуть Меїр, поки що ми дійшли до трьох імен, і ти кажеш, що у тебе було ще одне ім'я?

М: Так, коли приїхав до батьків, аби не називатися Меїр, єврей, я виглядав як арієць, як гой, тож змінив ім'я на Макс, і до сьогодні я фігурую в родині як Макс.

І: А як тебе називає дружина?

М: Макс.

І: І так, ти єврей у Здолбунові на ім'я Макс?

М: Макс.

І: І нациста також звали Макс.

М: Макс Шмале.

І: Це якось вплинуло на твоє життя, що твоє і його ім'я були однакові?

М: Не вплинуло ніяк, можливо він би мені допоміг, але там був інженер Гребе. Ми бачили... Гребе – той інженер, він ходить біля нас, як людина, йому можна довіряти, він не завдасть нам жодної шкоди. Ходили чутки, що він з Комуністичної партії, і через два тижні, тижень, Макс Шмале раптом підійшов до мене, я не знав, звідки він взяв моє ім'я, можливо, з Управління реєстрації робітників: «Є тут один на ім'я Макс Вальтфройнд». – «Макс Вальтфройнд?». Як він дістався до мене, я нічого не знав – отримав одразу прямо сюди [показує на плече], по спині батогом.

І: Яка була причина, що він тебе вдарив?

М: Причина була, я думав, той удар, що я отримав, тому що мене також звуть Макс. Я спитав інженера Гребе, добре, що міг говорити, він був приємною людиною. Він сказав мені: «Ти маєш змінити ім'я». Як я можу змінити ім'я? «Він не може чути, що брудного єврея звуть його ім'ям – Макс. Але все одно, знай що, якщо я побачу, – так він прямо сказав – той інженер, – якщо я побачу, що він все одно продовжуватиме тебе бити, я зміню тобі місце роботи».

І: Ті побої були разовим випадком?

М: Отримував побої, коли він з'являвся і бачив мене на роботі, отримував побої. У мене був друг Гроссман, він працював зі мною разом. Він був заїкою... Він [німець] спитав мене: «Wo ist der Hund?» [нім.], тобто «Де пес?». Я сказав: «Цей чоловік, – німецькою, – пішов у вбиральню». Він чекав на нього, аж доки той не повернувся із вбиральні. Він спитав його: «Де ти був?». Той відповів: «Я був у туалети» – вбиральня німецькою. «Чому так довго?». Він заїкався і не міг вимовити ані слова... Той взяв заступ і вдарив його по голові, той [хлопець] впав. Ми побачили, що він його залишив, я залишався, одразу підійшли працівники, і вони виявили, що він вбив його на

місці — він вдарив його аж у мозок... Вимагали від мене взяти його на візок і відвезти туди на місце... У мене не було вибору, я плакав, я не міг на це дивитися... Взяв візок, мені допомогли, один на ім'я Йона Олікер з Мізоча, він допоміг мені, і я відтягнув його, мабуть, метрів на 20. У кутку були ями цукрового... Як це кажуть на івриті: буряк! «Залиште його тут. Йди. Йди». Я пішов. Мені сказали, що його поховав хтось інший. Його поховали. До мене прийшов інженер Гребе: «Ти можеш поїхати додому на вихідний».

І: Німецький інженер?

М: Так. Гребе — німець. Я тим часом приїхав додому, розказав вдома історію, що сталася, — там були у нього тато і сестра — що його більше немає в живих. Це забрало у мене майже 4 години, і повернувся назад, не міг бути вдома. Батьки прийшли почути від мене всю історію і ми поїхали недалеко від нас, і, аби вийти з тої психологічної травми, я поїхав назад до Здолбунова, поїхав до гетто і був там у синагозі. Назавтра я вийшов на роботу. Вийшов на роботу, пішли чутки, що Гребе... (у той день це трапилося) Гребе видав 25 підроблених християнських документів і він сказав хлопцям, приблизно 15 хлопцям, більшість з Мізоча: «Тікайте, сьогодні ввечері вас стратять».

І: Вони втекли?

М: Вони втекли і 25 жінок взяли їх. Я не знав, хто вони, і я також втік. Це мене вже злякало, що тут може щось трапитися. Я побіг до Мізоча.

І: Німецький інженер — нацист, який врятував євреїв, на твій погляд, ця людина — він Праведник народів світу?

М: Ми зробили. У мене є тут світлини [знімки].

І: Розкажи, будь ласка. Розкажи, що ви зробили.

М: Ти ж хотів це потім?

І: Ні, ні, зробімо це зараз, бо ти щойно сказав, що він врятував декількох євреїв.

М: Так, тож я хочу розказати, секунду...

І: Розкажи про цього чоловіка секунду і ми залишимо його.

М: Коли я приїхав до Ізраїлю, розказали про Гребе, я і ще кілька хлопців, яким він допоміг, і також кілька дівчат, які залишилися, а одна в Америці. А він оселився в Америці у Сан-Франциско. Він боявся їхати до Німеччини, і він знав, що Шмале працює знову в тій компанії — він хазяїн тієї компанії... І він приїхав, і тоді провели засідання, і одна залишилася в Лоді — я не знаю чи вона сьогодні жива.

І: То що ж ви зробили для нього?

М: У секретаріаті комітету один брав участь у партії «Херут»...

І: Що ви зробили, звернулися до Яд Вашем?

М: Звернулися до Яд Вашем — це керівництво міста Мізоч, і я також думаю, що дружина прем'єр-міністра Соня Перес, вона приїхала до Ізраїлю з Мізоча до війни з батьками, а родина навколо залишилась і поїхали разом зі мною до могили.

І: Дружина Шимона Переса, Соня Перес?

М: Шимона Переса.

І: Вона з Мізоча?

М: Вона з Мізоча.

І: В Яд Вашем визнали його Праведником?

М: Яд Вашем одразу визнав його. Ми зібрали гроші, які потрібно, щоб привезти його із Сан-Франциско. В якийсь день він приїхав до Ізраїлю, зробили йому місце в готелі, з готеля ми виїхали з ним, всі вихідці з Мізоча, вихідці зі Здолбунова, в Єрусалим — посадити там дерево і він посадив його там — у мене є знімок. А потім повернувся, прочитав нам лекцію німецькою...

І: Того дня він сказав вам, що наступного дня вас можуть вбити.

М: Так.

І: І ти втік.

М: З Мізоча.

І: Куди ти втік?

М: Прийшов у Мізоч, у гетто.

І: Вибач, коли прийшов у Мізоч, ти зустрів там батьків?

М: Так, зустрів батьків. Тої ночі, коли знайшов батьків, вранці почули крики, плач. З колонок: що всі повинні залишатися вдома. Я пробіг два будинки...

І: Ти можеш деталізувати, якою мовою вони говорили?

М: Українською, українською, ходили з мегафонами польською і українською, російською, кричали російською, один — українською, один — польською: усім бути вдома, не виходити з домівок. Тож я вийшов крізь двір, до своєї дівчини — у мене була дівчина в Мізочі, і я сказав: «Естер, ходімо зі мною, ми втечемо звідси». Тож вона сказала мені, що вона не тікатиме, вона не залишить батьків, вона піде разом з батьками. «Куди вони підуть, туди і я піду з ними разом зі швагерами» — двома швагерами з малими дітьми. І я повернувся, побачив, що не можу вплинути на неї, повернувся, навіть не побачивши батьків.

І: Але поки ти був у неї, батьки зникли?

М: Батьки зникли. Батьків не було. Я не міг вже вийти, на всій вулиці було 20 українців зі зброєю, також двоє-троє німців, і охороняли гетто навколо...

І: Раніше ти згадував, що ти був на різних видах примусових робіт у Сосновці, ти згадав, що німцям, які вас охороняли, було близько 60 років і вони були з Вермахту, а хто зараз німці?

М: Також, я думаю, що вони з Вермахту.

І: За уніформою?

М: У синій уніформі, у синій уніформі, як поліція. Казали, що це охорона, як поліція. Охороняли вулицю 90 % українці, двоє-троє німців. А я вже залишався вдома. Я сидів вдома із цією сім'єю, яка була по сусідству в будинку, кімната до кімнати – сім'я Равер. Пара без дітей, у них не було дітей, віком 65 років. О десятій годині нам наказали вийти на Ринок. Ринок – це посередині, велика площа. А вони мені також розказали за два дні до цього.

І: Хто тобі розповів?

М: Батьки... І я також був там, бо вони мене питали: «Ти це бачив? Ти був на Ринку?». Був один єврей на ім'я Гельман Лейзер. Він привів корову з євреєм, я думаю, з єврейським поліцейським, і між ними виникла сварка через гроші. Він не сказав нічого і пішов до німецької поліції. Прийшли поліцейські і знайшли їх, коли він різав корову, і забрали його. І забрали гою, який продав цю корову. Приготували шибеницю для нього, приготували шибеницю для гою. Усе місто... За день чи за два до цього я втік... Це було 10 жовтня і повісили того єврея. Усі мали вийти з міста дивитися. Дивитися, як його повісили, а гою звільнили від шибениці. І так він провисів два чи три дні, я не можу згадати, скільки він висів.

І: Ти кажеш 10 жовтня, про який рік йдеться?

М: 42-й, /19/42-й.

І: Повернімось у той день, коли ти вдома, гетто оточене, і зараз кажуть зібратися на площі Ринок. Ти почав розказувати цю історію і зупинився. Продовжуй, будь ласка, коли українці й німці кажуть вам на першому етапі залишатися вдома і о десятій ранку вийти з домівок і рухатися в напрямку Ринку. Так, це те, що розказав раніше. Від усіх вимагали вийти з домівок?

М: Залишили тільки дітей і літніх. Дітей віком до шести-семи років, таких дітей залишили, щоб сиділи вдома, і літніх віком від 70 років, щоб сиділи вдома. Як ми вийшли? Було кілька родин, яким підпалили будинки, їхні будинки, а будинки були з дерева, із солом'яними

стріхами. Мізоч був щільний: будинок біля будинку, і весь Мізоч був у диму. Ми бачили дим з площі. Звідти о дванадцятій...

І: Якою була доля старих та дітей, які залишились вдома?

М: Ми були до 12-ї. О 12-й ми рушили в напрямку заводу. Як вівці. По обидва боки йшли українці та кілька німців. Переважно українці. Ми почули постріли.

І: З Мізоча?

М: Так, з Мізоча. Ми спитали їх, що це за постріли. Були кілька хлопців, які відкрили рота, українці: вбивають дітей і старих, вбивають дітей і старих. Ми прийшли до цукрового заводу.

І: Ти описав, як ви йшли від міської площі. Ти готовий розширити розмову, розповісти про цей шлях, ви розмовляли, про що говорили? Якою була атмосфера?

М: Ми йшли із плачем «Шма Ісраель» [*молитва*], куди нас ведуть, з криками, один не чув іншого, так кричали, і не знали, куди нас ведуть. Ми думали, можливо нас ведуть до потяга, щоб відправити до Аушвіцу — були такі історії в гетто — убити нас. Тож цей шлях був 300–400 метрів до заводу, не можу сказати точно скільки.

І: Ти вважаєш, що євреї, які йшли тим маршем, знали, що вони йдуть на смерть?

М: Ми не знали, і завжди в гетто казали, що ми залишилися заради викупу, що ми... нас залишили в живих і були чутки, що Гітлер поглибив декрет — указ про євреїв. Тож ми йшли тихо, йшов з нами рабин Лернер, і він сказав мені: «Це приречення з неба; куди ми йдемо, це приречення з неба. Не робити жодної атаки».

І: Не чинити опір?

М: Так, так він казав рав Лернер.

І: Були в Мізочі лідери, чи дозволяли їм це робити, чи були вони вашими керівниками, чи були координаторами молодіжного руху?

М: Були керівники молодіжного руху і не робили нічого. Якщо ми приходили щось таке провести, то вони відкладали це.

І: А керівники юденрату пішли з вами?

М: Я не бачив їх, і вони втекли, можливо, вранці з домівок...

І: Єврейські поліцейські?

М: З єврейських поліцейських я добре знав лише одного, він був у Костополі. Він був «аїдем» [*з їдиш* — «зять»] родини Брайзерман, він жив з ними разом.

І: Він зараз йшов з вами?

М: Я не бачив його, не бачив його. Бачив юденрат, вони йшли першими і попереду. Вони привели євреїв до рову. І я побачив, що юденрат йшов першим. Усіх імен я не пам'ятаю, імен юденрату.

І: Їхня доля була такою ж, як й інших?

М: Доля юденрату... Ми прийшли туди і побачили виритий рів. Це вже наш останній шлях. Ми побачили, що вже ніхто не вийде живим. Ми бачили, що не було зондерфюрера. Він прибув через три години. Юденрат сидів один осторонь, самотній в якомусь кутку. Ми бачили, як зондерфюрер йде поговорити з юденратом. Ми думали, що він поговорить, і нас залишать, відправлять нас додому, можливо, вони знову дадуть викуп і все. Раптом нам наказали зняти одяг, усім зняти одяг.

І: Скільки євреїв було там загалом?

М: Коло рову?

І: У цьому марші до рову?

М: Одна проблема, що нас було 400 євреїв. 400 євреїв. Одна спитала, вона була з батьками, на ім'я Шеселювна, вона була вчителькою, красива дівчина віком 25–27 років. Я хотів сказати їй кілька слів, хотів поговорити, але як тільки вона спитала, її одразу вбили на місці. І одразу ж забрали від нас. Потім надійшов наказ...

І: І ви роздяглися?

М: Потім надійшов наказ, як нас вбити, це було о третій чи о другій годині. У нас вже не було годинників. Усі мали зняти годинники, золото, яке було на нас, каблучки, жінки мали роздягтися догола. І роздянені догола сиділи навколо рову, навколо позаду стояли українці зі своєю зброєю, а ми сиділи згорблені *[зігнути]*. Одна повна родина сиділа з дітьми 14, 15, 20 років і всі разом... крики. Я сидів посередині також. Чув крики, плач і все, крики євреїв «Шма Ізраель», і все це... О четвертій годині, може о пів на п'яту, приблизно за Сонцем, сказали: «Хто стоїть біля рову – стрібайте!». І вони нас підштовхували – наступні штовхали нас, хотіли вже смерті. Хотіли вже перетерпіти... Також трохи дощило, було холодно, тож стрібали, а вони ходили навколо того, і вони почали вбивати їх. Через 5–7 хвилин ще раз, так приблизно 40 людей стрибнули і тоді прийшла моя черга, *[падати]* вниз мені було десь 60–70 сантиметрів, а рів був може метр вісімдесят, метр сімдесят, два метри, я не можу сказати точно, і я лежав і отримав кулеметну чергу. Я не знаю, лежав і чув крики, плач і все інше, а через пів години, чверть години, почув вже шум – вони їдуть... Поїхали...

І: Ми тут зупинимось, щоб змінити касету.

38537.004. Касета № 4

І: Меїре, ти пам'ятаєш дату знищення євреїв у твоєму місті? Коли це сталося?

М: 12 хешвана [ідиш — «йуд-бет хешван»], тобто 12 жовтня за європейським календарем 1942 року.

І: Повернімося до яру смерті. Ти розказував кілька хвилин тому, на попередній касеті, що вбивці наказали вам роздягтися догола. Ти можеш описати відчуття, як це для єврея сидіти голим перед рештою євреїв, чоловіків і жінок разом? І що ти відчував у той момент?

М: Нас привели до яру, отримали наказ роздягтися догола. Усі, у кого були родини, обнялися один з одним з плачем, з криками. Надворі було холодно, уже був несильний дощ, накрапував дощ, і я також сидів, плавав, кричав. Що ж це таке, ніколи в житті я не бачив такого: сидять чоловіки, жінки, і діти, і дівчата, і старі — голі, це не вкладалося мені в голову. Тож не дивилися так, соромились дивитись один одному в обличчя, сиділи оголеними. Поруч сиділа сім'я на ім'я, яке я не хочу казати, із сімома маленькими дітьми, дівчиною у віці 21 року, я знав її, вона працювала в офісі юденрату, і...

І: А зараз ви сидите: ти голий, вона гола, ти дивишся на неї?

М: Я сиджу з нею голий. Я не дивлюся, я зайнятий плачем, плачем, де мої батьки, і це, я сказав собі: це як я пішов одного разу з татом і мамою до мікви [ритуальний басейн], роздяглися догола і один не дивився на іншого, на що тут дивитися, ми повинні це зробити, пройти через це.

І: Яке відчуття найсильніше, коли ви сидите отак біля яру?

М: Найсильніше відчуття: покінчити найшвидше з нами, щоб не дивитися один на одного, щоб не думати про те, що робитимуть...

І: У ту мить, коли ви сидите там навколо яру, ти думав, що ще є шанс, що ти залишишся в живих?

М: Коли сидів поряд з яром, коли голий падав в яр, я думав про себе: із цим покінчено, я це пройшов, із цим покінчено, звідси ніхто вже не вийде живим.

І: Ти думав про можливість втечі?

М: Думав тікати, коли сиділи навколо в одязі. Були такі, які втекли, ті хто були позаду, не біля яру. Дехто з них залишився в живих. Я бачив їх у лісі, тих, хто йшов з нами ряд у ряд... Але я не міг зробити цього, якби я, можливо, втік, я б отримав кулю на льоту. Це простіше, але я не знав, що доведеться роздягатись догола. Ми не знали, що доведеться роздягатись догола. Я сидів і думав, що, можливо, піду в темряві о пів на п'яту чи о п'ятій буде темно, я зроблю це, варто тікати.

І: І сиділи коло яру багато часу?

М: Ми сиділи біля яру з 11-ї години до 3-ї в одязі. Коли просиділи дві години, почали казати один одному на вухо, що їм потрібен міський голова, аби підписати, що вони вже знищили єврейське гетто Мізоча. Весь час, коли він прийшов, ми сиділи і чекали...

І: Чому ви чекали його так багато часу? Де він був?

М: Згодом нам стало зрозуміло із чуток, що зараз знищують гетто в Острозі та гетто в Здолбунові. Того ж дня гетто Острога та Здолбунова були ліквідовані. Можливо, він зайнятий, там в Острозі залишився і таке інше, а потім він приїде. Але в той момент побачили, що вони говорили з юденратом між собою, можливо, принаймні, що вони прийдуть і поговорять з ним. Я на власні очі бачив, що той приїхав з Vespa, із коляскою — мотоцикл із коляскою — і він сидів у колясці. Я знав його... знав, що це зондерфюрер...

І: Ти пам'ятаєш його ім'я?

М: Ні, не можу пригадати його ім'я, і не вважав, що його треба пам'ятати... І я бачив, що він приїхав із коляскою, коляска була назовні і він ще виходив, він там сидів на стільці і був маленький столик, і привели юденрат. Він поговорив із юденратом, а про що вони говорили, я не знаю. Це було десь 10 хвилин. А о третій годині нам сказали роздягтися догола. Роздяглися, так 400 людей роздяглися і зняли годинники і все інше... Крики тривали, можливо, годину і почали стріляти людей у глибині яру.

І: Поясни мені, Меїре, процес вбивства в ямі. Ви стоїте на краю ями, спочатку вони вас розстрілюють, і ви падаєте в яму, або ви стрибаєте живими в яму, і тільки після того, коли ви вже в ямі, тоді у вас стріляють?

М: Я бачив на власні очі, як вони стрибають, лежать, а потім у них почали стріляти. Вони лежать, один поряд з іншим, у рядок, а потім у них стріляють. 99 % стрільців були українцями.

І: Ти пам'ятаєш мить, коли прийшов твій час стрибати до ями?

М: Я не можу сказати, коли прийшов мій час, я був повністю зламаний...

І: Коли ти в ямі, лежиш на людях?

М: Я лежав у ямі з людьми, це зайняло лише 2 хвилини, уся справа.

І: У нас не так багато свідків, які лежали в ямі на людях, що відчують у таку годину? Як це — лежати в ямі, в якій під тобою є євреї? Євреї, які лежали в ямі, були живими чи вже були мертві? Ти почув питання? Ці євреї, які лежали під тобою, ти лежав на них, вони вже померли чи вони тільки помирили?..

М: Помирали. Люди, які були внизу, вони ще помирали. Люди – тіла – вони піднімалися і опускалися – ще були в агонії і «צבערק» [їдиш] – плач, не плач, «צבערק» – я не знаю, як це кажуть на івриті...

І: Стогін.

М: Стогін. Жахливо...

І: Були такі, хто ще розмовляв в ямі? Були ті, хто ще казав щось, казали щось?

М: Ніхто не говорив, їх вже не було в живих. Ніхто не говорив ні з ким, вони не були живі. Не живі. Один отримав дві кулі, другий отримав три, інший отримав одну кулю. Це була автоматична зброя.

І: Після того, як ти стрибнув до ями, були ті, хто стрибав після тебе, на тебе?

М: Я був майже останній. Майже останній.

І: Коли вбивства скінчилися, коли всі стрибнули до ями і їх постріляли, ти лежав у ямі, що відбулося?

М: Я лежу в ямі.

І: Що робили німці, українці, після того, як вони закінчили стріляти в євреїв?

М: Коли я лежав в ямі, я сам розумів, що я ще живий, я живий. Почув нагорі шум, чув шум машин, які вже їхали, і все. Чекав поки трохи стемніє, піднявся нагору можливо один ряд, розсунув руками тіла, вибрався назовні, вибрався назовні...

І: Яма була вкрита тілами, які було видно назовні, могли бачити тіла?

М: Яма була засипана землею, шар може 5, 6 чи 7 сантиметрів і зверху було вапно.

І: Ти повинен був вилізти з-під насипу?

М: Так, з-під насипу – десь 5, 6, 7 сантиметрів... вибрався, розплющив очі й побачив, що я живий, і не чекав багато часу – був трохи у крові, моє тіло було в крові – побіг. Уже трохи стемніло, побіг ближче до лісу. Аж до лісу біг голий, голий. Пробіг до лісу приблизно 300 метрів, 250 метрів від цукрового заводу. Прибіг у ліс, зустрів єврея у формі, із пакунком на комірці – старого на ім'я Ізраїль Олікер. Я знав його по гетто в Мізочі. Я спитав: «Де твій син?». У нього був син лікар, у нього була лікарня. Тож він сказав: «Сина забрали до армії, на війну, а я втік з дому, залишив дружину, прийшов сюди до лісу. А зараз я залишу тебе».

І: Він також був голий?

М: Він – ні, він втік із гетто, він втік з гетто. Ми просиділи всю ніч. Вранці... вночі о дванадцятій годині я пішов просити одяг у сім'ї

там — якась сім'я відчинила двері. Побачили голу людину, одразу дістали старі речі й дали мені одяг і почали на польській: «Rany Boski!».

І: Злякалися тебе?

М: Злякалися. Злякалися: «Rany Boski! Ти єврей?». Сказав: «Так». Розказав їм. Мені дали води, змив трохи кров з тіла, мені дали одяг, дали хліба, дали свинини... «Іди. Ми боїмося, щоб ніхто не побачив». Повернувся, зустрів того єврея на тому ж місці.

І: Ти знаєш назву того селища?

М: Так. Селище називалося Гурбе?

І: Ти можеш щось розказати про його мешканців?

М: Мешканці — спочатку вони були просто чудовими, допомагали євреям.

І: Так, але вони були поляки чи українці?

М: Вони були поляки. Усе це місто — Гурбе — вони всі були поляки і вони допомагали тим, хто приходив по допомогу, і вони давали молоко, хліб і навіть картоплю.

І: З погляду релігії — вони католики чи хтось інший?

М: Вони були католики, вони були християни католики. У неділю ходили до своєї церкви.

І: Скажи, якби то було українське селище, усе одно б звернувся?

М: Українське село було від них за кілометр.

І: А ти б пішов у те село?

М: Ні. Не пішов би в те село, бо знав: усі злочинці, усі бандерівці, усі із села Дермань. Це було найбільше село Дермань. Усі злочинці, усі вони були з того села, тому що чекали на вбивство євреїв, щоб забрати їхнє майно з будинків.

І: Ти кажеш, що в тому регіоні, де все це сталося, була різниця між ставленням поляків і ставленням українців?

М: Між християнами, між українцями була велика різниця, різниця велика на 50 відсотків: були люди дуже добрі й допомагали мені, і були там також гої-баптисти і також євангелісти — вони дуже релігійні й вони допомагали від щирого серця, чим тільки могли допомогти — допомагали нам. Навіть ночівлею.

І: Баптисти та євангелісти були поляками чи українцями?

М: Євангелісти були поляками, за походженням поляки. І вони допомагали багато.

І: Траплялося, що вам допомагали українці?

М: Я не можу сказати, що мені допомагали українці. Я не входив до України.

І: З якої причини не заходив?

М: Боявся їх. Чув, що вони робили, бачив на власні очі, що вони робили. І вони охороняли нас свого часу в гетто у Здолбунові. Що вони робили? Вони розпалювали вогонь, щоб ніхто не знав, щоб німці... щоб не знали, що вони нас вбивали без наказу...

І: Ти розказав, що перша сім'я, до якої ти прийшов з лісу, дала тобі одяг і їжу, і ти знову повернувся до лісу.

М: Повернувся на те місце, куди прийшов, зустрів того ж єврея — він залишався там усю ніч.

І: Ти в минулому єврейська дитина, яка виросла в Польщі, ти гуляв... ходив до лісу? Був колись у лісі?

М: Я не знав, що таке ліс. Не бачив у житті лісу. Не бачив корови в житті — нам приносили готове молоко. Прийшов туди: не знав ані різниці між короною і биком, ані лісу...

І: А жити поміж дерев доводилось колись?

М: Не знав, що таке дерева. Ніколи не бачив дерев, і прийшов туди не заради цього, бо коли побачив, що немає вибору, почав жити в лісі.

І: І як ти облаштувався в лісі, як ти жив у лісі?

М: Я прийшов до лісу, зустрів того єврея, він не лишав нас аж до наступного вечора. Ми були... Ми вилзли на дерево. Я вже був у порваному одязі, а він був одягнений. Ми були на дереві, і ми бачимо: йдуть українці чи християни — ми не знали хто вони — йдуть збирати дерева.

І: Збирати хмиз.

М: Так, збирати хмиз у лісі зі своїми дітьми. І ми сказали один одному: «Дивись, дитина гуляє, і я боюся тої дитини, щоб вона не дізналася, що ми євреї. Бо якщо вона дізнається, приведе свого батька чи свою матір і нас вб'ють». Як... За що я народився євреєм? Через те обрізання я мушу тепер страждати все це життя.

І: Я так розумію, справа в тому, що християнські діти гуляють між деревами, а євреї сидять на дереві, як мавпи...

М: Так, як мавпи.

І: Весь день сиділи на дереві?

М: Сиділи на дереві... Дивись, я хотів бути євреєм... Дивись, що ми маємо витримати заради того обрізання — через це вбили всіх євреїв. Я плакав, бо бачив дитину, яка гуляє, а я дорослий чоловік — не вільний...

І: Весь день сиділи на дереві?

М: Весь день були на дереві, щоб нас не побачили. На дереві сидів, як Тарзан.

І: А що ти робив вночі?

М: Вночі злазили і посеред ночі... була така невеличка яма, не знаю... Одну ніч, а другої ночі його вже не було, я був сам. Я був сам, він залишив мене. «Куди ти йдеш?». Він не хотів казати: «Я йду, я не можу так жити, я йду шукати, як жити чи не жити, чи так жити. Я старий, а ти молодий. Ти ще можеш влаштуватися і все». Його звали Ізраїль Яворник.

І: Ти залишився сам у лісі?

М: Сам у лісі. Ізраїль Олікер... Його звали Ізраїль Олікер.

І: Скажи мені, ти на цьому етапі власне не знав про долю своїх батьків. Ти знав, яка доля твоїх батьків?

М: Я не знав нічого про долю батьків.

І: Ти сподівався, що вони живі?

М: Сподівався — не сподівався. Думав, що вони живі. Не знайшов їх вдома, тож це був знак, що вони втекли.

І: Ти встиг з ними попрощатися?

М: Не встиг з ними попрощатися і не побачив їх вдома...

І: Зараз, коли ти в лісі, у лісі зустрів своїх батьків?

М: Я був у лісі, пішов просити хліба, побачив хусточку на голові, схожу на мамину, ту саму хустку. Спитав гойку, звідки у неї та хустка. «Вчора була пара старих на прізвище Вельтфройнд, я записала це на папері, вони шукають, може син живий. Є у них син, може він живий, може приходив до тебе... може ти не знаєш?». Я почув їхнє прізвище, у мене нікого не було, не знав нікого, а так я дізнався, що тато і мама живі. Ходять по лісу і вони шукають мене. Я був на одному кінці, а вони на іншому кінці. Ліс був досить великий, кілометри аж до Росії, і все.

І: Зустрівся з батьками врешті?

М: Не зустрів батьків. Після війни, я був на поминках, то одна жінка мені розказала: «Я зустрічала твоїх батьків і вони були зі мною разом. Вони не могли вже ходити, вони були зломлені, тож вони пішли в інше місце». Вона каже, що «ми збираємось писати книгу, я написала про це в книзі». Я не знав, що вона написала це в книзі.

І: За час твого життя в лісі, коли ти був у лісі, я не маю на увазі те, що ти шойно сказав, що після війни на меморіалі ти когось зустрів, але під час перебування в лісі ти дізнався про долю твоїх батьків?

М: Коли я був у лісі, через деякий час, це вже був /19/43-й рік, я зустрів єврея, він розказав, що він був з мамою і татом разом в одній ямі.

І: Це стало тобі відомо в лісі?

М: У лісі... Через два дні він прийшов до нашої групи, там, де я зустрів євреїв у лісі, він сказав: «Ходімо зі мною. Дивись, ми маємо

поховати євреїв там, і твою маму». Пішов туди, побачив маму, що загинула разом... Але там був хлопчик у віці 10 років, він плакав. Тож вони витягли хлопчика і ще людину... Він повернувся до ями, його там не було, і вони поїхали з хлопчиком, із чоловіком і влаштували їм місце у поляків...

І: Поясни, будь ласка, спочатку, що трапилося там, у місці, де була мама? Що там трапилося?

М: Ми витягли п'ять тіл...

І: Але як це трапилося, що вони загинули, що там трапилося?

М: Вони сиділи в ямі, прийшли українці, схопили їх у тій ямі і вбили їх там. Вихопили свою зброю і вбили їх у тій ямі, а хлопчика було поранено в тій ямі.

І: Після того інциденту їх застрелили в ямі, а серед них і твою маму. Через який час після цього ти прийшов туди?

М: Я прийшов через 2 дні, прийшов туди, а тата там не було. Розказував, я спитав у Нухема, в якого там вбили сестер.

І: Ти прийшов до ями через 2 дні після того, як вбили твою маму?

М: Так, так.

І: І побачив її тіло?

М: Так, а тата не побачив. Ми зробили яму, і зробили також... Зламали дерево берези — дерево в лісі, зробили їхні імена — їхні імена на дереві вирізали ножом. Тут ми зробили *[написали]* Фейга, просто Фейга — ми не вказували ім'я та прізвище — лише Фейга, та його сестри і швагери. А про тата він нічого не знав, що сталося. Його не було в ямі, він *[пішов]* просити хліба, їжі для них... Він повернувся, але побачив, що всіх вбили. Тож він почав шукати, потім знайшов нас — євреїв, нас було кілька євреїв, тож ми пішли туди і поховали. А тата немає, я не знаю, де тато.

І: Впродовж життя в лісі дізнався про долю батька?

М: Коли я був у лісі, я зустрів єврея, він був з нами разом, і сказав мені, що «твій батько помер у лісі». Він захворів, і він помер, і похований там-то й там. Якщо ти хочеш знати, я скажу тобі, до кого звернутися — до гоя, який ховав твого батька. Я пішов до гоя, я прийшов до лісу, він жив біля лісу, з двома іншими хлопцями, що ходили зі мною, і він сказав мені: «Тут твій батько похований, біля дерева, біля дерева». І я знав. Я хотів знати місце, щоб дістати його звідти, але зараз я не пам'ятаю місця там.

І: Сьогодні у твоїх батьків є могила?

М: У моїх батьків немає могили. У них могила в лісі. Немає могили, немає в мене місця. У мене є можливість привезти їх сюди, але

я не знаю *[не пам'ятаю]* місця, де вони. Були євреї з Єврейського комітету, з Мізоча, я думаю, що дружина прем'єр-міністра Шимона Переса також, їздили до Мізоча, три роки тому в *[19]93* році робити «братську могилу», і вони зробили там «братську могилу» від армії, але моїх батьків не знайшли там і я не можу перенести їх до могили.

І: «Братську могилу» ти маєш на увазі в яру, у тому яру, в який ти падав, і з якої ти вибрався?

М: Так, там зробили «братську могилу».

І: Ти думаєш, що крім тебе хтось ще вибрався живим з тої ями?

М: Окрім мене... Зустрів єврея після війни на ім'я Цукер із Здолбунова. Він був з Мізоча і зі Здолбунова. І він сказав мені: «Меїре, як ти вижив?». Кажу: «Я виліз з ями, я був у ямі Мізоча». — «Я бачив тебе в одязі, і я вижив і був усі ці роки у гойки. Вона мене врятувала і я одружився з нею, і їду до Ізраїлю». І він був весь час у Яффо.

І: Він також падав до ями?

М: Він був у ямі.

І: І ви двоє — єдині?

М: Єдині, хто був в ямі.

І: ...і залишилися живими.

М: Так. Він вже помер.

І: Коли ви були в ямі разом з іншими, німці й українці стріляли у вас і поцілили: хтось помер, когось поранили... У тебе поцілили?

М: Я не можу сказати на сто відсотків, що вони поранили мене, але в мене є куля всередині. Не знаю, чи я отримав її в лісі, чи отримав це тут. Але дотепер у мене є куля...

І: А як ти знаєш, що в тобі є куля?

М: Ходив оформляти компенсацію, а вони відправили мене робити саунд-рентген. Я пішов робити рентген, це було в *[19]56* році, я пішов робити рентген.

І: І що виявили на рентгені?

М: То вони кажуть, що у мене всередині куля. «Де ти отримав кулю? — Ви помиляєтеся, у мене є шматочок олівця». Це було в Нетанії, на вулиці Рофе Вайцман. «Може це куля, вийми олівець». Ми робили ще раз і до сьогодні у мене є куля всередині. Кожен рентген, який я роблю, містить ту кулю.

І: Це може бути куля, якою тебе підстрелили в ярі?

М: Так, це може бути та куля, якою поцілили в ярі. У мене було поранене вухо. Тут був трохи поранений, у мене була кров, я не знав... У мене була кров по всьому тілі. Можливо кров від кулі, я не знаю.

І: А де куля у тебе, в якому місці?

М: Тут, тут.

І: У сідниці?

М: Так, ти можеш побачити рентген.

І: Меїре, ми тут зупинимось і замінімо касету.

38537.005. Касета № 5

І: Меїре, після того, як ти врятувався зі смертельної ями, ти опинився в лісі. Можна жити в лісі? Є їжа в лісі? Чи можна існувати в лісі самостійно без сторонньої допомоги?

М: Прийшов до лісу, у неділю отримав їжу у поляків, у поляків. Повернувся і зустрів єврея, якого *[раніше]* зустрічав у лісі. Я бачив у нього на вороті пакунок, спитав, що це. «Це нічого», але я бачив... казав, що у нього є золото. Я попросив його: «Дай мені шматочок золота. Може я зможу купити щось у поляків, якоїсь їжі, хтось допоможе мені». — «Про це не може бути й мови». Я міг зробити щось погане, проте я ніколи не вдарив людину.

І: Що ти маєш на увазі, що «міг би зробити щось»?

М: Я міг його вбити і я не хочу казати під запис, що я міг його вбити. Мені казали: «Чому ти його не вбив?», люди з Мізоча, він вже був старим. Якщо не хотів допомогти, міг забрати пакунок. Але він пішов.

І: Чому ти цього не зробив?

М: Я нікому не шкодив, я не з таких. Він пішов, а я залишився один. Залишився один. Був один три дні в лісі. У мене була їжа від поляків: буханка хліба і щось. Через три дні почався дощ. Я зрозумів, що не можу бути в лісі, почалися дощі й треба шукати якесь місце, треба шукати їжу. Я вийшов з лісу, прийшов до родини Лещинських, він був євангелістом, баптистом. Попросив у нього хліба, він спитав мене: «Куди ти йдеш?». Я сказав: «Я йду до лісу». — «Залишайся у нас на ніч переспати». — «Це небезпечно, не дай боже хтось»...

І: Він знав, що ти єврей?

М: Так. Він знав, що я єврей. Коли я був у нього, вранці він побачив — вікна виходили на один бік до лісу — побачив на дорозі, на шляху, що їде підвода. Їде підвода з людьми. «Йди швидше, — він мене кликав вже Максом, — йди швидше, подивись, хто ці люди». Я побачив родину Фінкель. У них була аптека в Мізочі. Приблизно шестеро чи семеро людей — то була родина Фінкель: батьки, дві доньки, зять і дитина — шестеро людей.

І: Куди поїхала ця підвода?

М: Українці знайшли їх у лісі, у лісі — всіх у бункері. Їх витягли, взяли підводу і поїхали з ними до Мізоча — передати їх німцям. Коли їх везли, вони випили отруту, всі шестеро. До Мізоча вони приїхали вже мертвими.

І: Це вплинуло на тебе?

М: Це розказав мені той гой, Лещинський: «Давай я розкажу, що трапилося із цими людьми». Я був у нього якраз, і він розказав, що трапилося з тими людьми.

І: Доля тієї родини вплинула на тебе?

М: Доля тієї родини на мене не дуже вплинула, бо я бачив долю багатьох людей біля ями. Я сказав сам собі: «Вони пішли із смертю, як кажуть, неприродною, але природною: їм не довелося роздягатися, і не довелося йти голими до яру — вони випили ту отруту і все». Я повернувся, він повернувся, він сказав мені: «Знаєш що, Максе, не ходи до лісу. Там нагорі на пагорбі ти бачиш дим? Там сидять євреї. Йди туди, ти будеш з ними разом». Я пішов нагору, пішов нагору на пагорб, там, де був ліс.

І: Він дав тобі щось, він чимось тебе забезпечив? Той гой дав тобі щось?

М: Не отримав від нього нічого. Пішов до лісу туди нагору. Я думав про себе: «Якщо мені не сподобається, я підучу... якщо у мене скінчиться їжа — у мене залишилося трохи їжі в лісі — на тому самому місці, де я залишив ліс, у мене була там схованка — бункер...». Пішов туди і побачив родину Берман. У них була маслوبيня, робили масло із зерна, і сиділи ще дві жінки з Дубно: одна на ім'я Майзлич і одна на ім'я Нусо... я спитав їхні імена — Нусоновська, якимось так... Сів із ними, вони були в бункері, я побачив брудний бункер, брудні горшки, готували на моху, який дає вогонь, з дерева.

І: Сірка?

М: Шматочок металу — сірка, яка дає вогонь. Це охоплює дерево, і вони готували на цьому. Можливо через 2 години нас оточили українці і почали стріляти в нас. Я втік і бачив, що ще один чоловік втік. Решту вбили на місці. Християни-гої пішли подивитися, що трапилося з євреями, вони побачили [знайшли] всіх вбитими, поховали їх на тому місці. Гої їх поховали, а мені розказали, що там вбили всю родину. Що один втік — вони не знали, але я бачив. Я повернувся назад до лісу, а через місяць зустрів хлопця віком 15 років у гоїв, він допомагав їм з худобою, водити її на пасовище, рубати дерева для печі, я спитав його, що він робить день тут, день там...

І: Ти маєш на увазі єврейського хлопчика?

М: Так, хлопчик — єврей. «Вони знають, що ти єврей?», — «Так, вони знають». Я розказав: день тут, день там і все. Ну добре. Ми розійшлися, а він спитав мене: «Якщо у тебе є якесь повідомлення — залиш у Лещинського. Він гарний гой. Йому можна довіряти. Якщо ти маєш якесь повідомлення, ти хочеш піти зі мною, ти хочеш залишитися зі мною, може тобі погано, не добре, іди туди до Лещинського, а він знає, де я». Він дав мені... він допоміг мені — дав лопату викопати більшу яму [бункер]. І він був мені добрим другом.

І: Ти жив місяць у лісі? Як ти впорався? Де ти брав їжу?

М: Їжу брав у гоїв. Це було взимку. Влітку мені легше. Вона була з полів. І так допомагали мені гої, допомагали мені.

І: Вийти з лісу до їхніх будинків взимку, коли лежить сніг — це безпечно?

М: Я був... Мій бункер був коло стежки, і вони допомогли мені з двома палицями, у лісі є... польською це «заєць» — їх вбивають і їдять, а їхні лапи такі..., з великими вухами...

І: Кролики?

М: Не кролики...

І: Зайці?

М: Зайці, можливо називають зайці, кролики. І вони дали мені дві палиці, і я відходив за три метри від свого бункеру до стежки з палицями і залишав палиці осторонь. А коли повертався, повертався з ними, щоб мене не побачили на снігу, чи при дощі...

І: Сліди?

М: Так...

І: Ти міг вижити в лісі без допомоги тих гоїв?

М: Взимку — не міг вижити без допомоги. Влітку — міг: була картопля, була морква, була різна їжа, були гриби.

І: Ти їм щось платив? Давав їм щось натомість?

М: Не платив їм нічого... Я обіцяв, що якщо виживу, то зроблю все, щоб розплатитися за це. «Поки що ми не говоримо з тобою про гроші».

І: Вони ризикували собою, допомагаючи тобі?

М: Вони ризикували. Тієї миті, коли ставало відомо, що утримують єврея, вбивали всю родину, усю родину. Ризикували, дуже ризикували. Одного разу я перебував у родині Станкевичів. Я бачу здалеку хлопчика, який шукає мене. Він каже мені: «Максе, Іче Вассерман з Мізоча, він був... він закінчив середню школу, він хоче бачити тебе».

І: Про яке село ти розказуєш?

М: Що?

І: В якому селі ти зараз перебуваєш?

М: Гурбе. Це все Гурбе. Він прийшов, оточили мене і всю родину, там, де я був, не дають нікому вийти...

І: Хто тебе оточив?

М: Він розказав мені: «Іче Вассерман та його компанія оточили місто, нікого не випускають. Хто приходить — його забирають всередину. І вони дозволили мені вийти і сказати тобі, що Іче Вассерман хоче зустрітися з тобою».

І: Якщо я правильно зрозумів, то були партизани-євреї?

М: Я нічого не знав. Я пішов до Іче Вассермана туди... Вони здалеку побачили, що я йду, він знав мене з гетто Мізоча, і мені сказали: «Ми прийшли помститися». Що таке помста? Він прийшов з двома братами Юглевич з Радивилова, з Дубнова. Вони жили в Радивиліві, але останнім часом перебували в Дубно. Німці хотіли відправити їх на роботи до Німеччини, то вони втекли зі зброєю і з ними дівчина, і ще один чоловік. Прийшов туди... Розказали, що хочуть помститися родині, «де мої батьки і ще двоюрідні були у них у підвалі. Заплатили їм гроші — у них були — заплатили їм гроші, щоб їх сховали. Але ті не хотіли утримувати довго за ті гроші — варто було позбутися їх». У них був російський полонений з Кавказу, і прийшла дівчина з криками. Я прийшов туди, вони розказали це. Я сказав: «Я дам вам відповідь, я піду поговорити з Лещинським» і пішов до Лещинського. Собі сказав: «Я не піду». Мені не сподобалася та дівчина, з різними питаннями, які вона мені ставила, я пішов. Але я почув, чому вони хотіли вбити ту родину.

І: А ти знав, яку родину вони хочуть вбити?

М: Так, вони знали ту родину.

І: А ти знав ту родину?

М: Я сказав йому: «Іче, я був там, просив їжі, сидів у кріслі, на “ганку” і мені принесли їжу». Раптом прийшла одна християнка з криками: «Тікайте, німці йдуть». Я втік, лежав долі метрів за 20, бачив, як іде вся колона. Я не знав, що це за колона. Вони тихо розмовляли польською і я не знав питання *[теми розмови]*. Я прийшов. Він каже мені — Ічик: «Це вони — мої батьки і мої двоюрідні»... і ще хтось там. «Вони вивели їх, щоб вночі стратити. Не хотіли більше утримувати». І там був ще один полонений. Він розказав мені, що той полонений і те, і це, і тому вони йдуть мститися. І вони помстилися. Залишили тільки їхнього батька — літню людину. Вони помстилися: вбили жінку з іншої родини, і всю родину стратили. Вбили їх — я прийшов назавтра...

І: Польська родина, яку знищили, була родиною, яка тобі допомогла?

М: Це родина, яка допомогла його родині.

І: А тобі вони не допомогли?

М: Ні. Я лише раз прийшов до них попросити хліба. Звідти назавтра пішов до польської родини і вони сказали: «Максе, йди звідси. Ти привів партизанів і ти був задіяний, ти вбив польську родину і таке інше»... Чому вони так вирішили і чому зробили так — це тільки вони знають. Пішов до Лещинського, сказав йому: «Я залишаю місто Гурбе. Немає чого тут шукати. Вони вже не хочуть мені допомагати. Можливо хочуть мене вбити». Куди мені йти? Пішов до Кудрі — друге місто повністю польське — Кудрі. Прийшов туди, зайшов у першу квартиру ввечері, побачив, що там сидить один єврей зі своїм сином — я його знав з Мізоча — він був багатою людиною — і попросив хліба. Мені сказали: «Залишайся з нами, залишайся переночувати тут, а вранці підеш». Вранці зібрався йти, мені дали їжі. Коли я зібрався йти, той чоловік із сином також пішли. Раптом, коли я пройшов 10 метрів, чи 15 метрів, мене гукнули: «Максе, повернися». Я повернувся. Вийшла дівчина 16 років на ім'я Регіна — полька. Вони були дуже релігійними. Мене відвели на дах — на мансарду — і там я був у них десь 2 місяці.

І: Вони не хотіли, щоб ти йшов до лісу?

М: Ні, не хотіли, щоб я йшов. Та дівчина і мати вплинули на чоловіка і дітей, щоб я не йшов до лісу. Скільки зможуть — стільки утримуватимуть мене. Через 2 місяці пройшли чутки, що німці прийдуть перевіряти місто, тож тоді вони відправили мене до лісу. Відправили мене до лісу і я провів у лісі десь місяць, скільки точно не пам'ятаю, і повернувся ще раз до Гульбіна — до міста Гульбін. У мене не було часу, але вони знали, що мене не було з ними разом. Лещинський сказав, що: «Тої ночі він був у мене. Він ночував у мене і він не був з ними. Вийміть це з голови *[забудьте]*. Вони були: син і той, і той, і вони вбили і помстилися і таке інше». І звідти я пішов до лісу, зустрів там євреїв. Зустрів євреїв, більше, групу євреїв... Нас оточили, когось із нас вбили, хтось вцілів. Ще раз зустрів євреїв, нас оточили і мене схопили. Мене схопили, зняли з мене ремінь і зв'язали мені ноги, і один сказав іншому — вони були досить молоді хлопці 17–18 років, пішли шукати моїх друзів.

І: Хто тебе схопив?

М: Двоє молодих українців. І вони сказали один одному: «Я піду, щоб принести ножа і ми вб'ємо його». Тієї миті, коли почув ті слова, я зняв з ніг ремінь, руками вдарив куди треба і втік. Втік і сидів

у гушавині, чув від них слова, що «його вже тут немає, не знайдемо його», і вони пішли. Я вийшов звідти, і зустрів двох братів Фрітер. Брати бачили, що я трохи побитий: у мене йшла кров з рота, з вуха, з носа. Вони забрали мене до якогось згорілого будинку, привели мене до того згорілого будинку, і вони три дні приносили мені їжу, дбали про мене, а потім втекли *[зникли]*... Дбали про мене, а через три дні я повернувся назад до лісу. Зустрів на зворотному шляху до лісу пару – пару, яка жила разом із сином 15–16 років. Вони були зі мною разом, я спитав, де мої приятелі, які були зі мною. Вони сказали, що пішли... У будь-якому випадку, я залишився. Прийшов до однієї родини попросити хліба, сказали: «Йди нагору». Він мені приніс хліба і я залишився переночувати у нього. Вранці я пішов назад до лісу, мене оточили партизани-українці. Я хотів втекти, не міг вже тікати. Мене завели до будинку, я там зустрів євреїв, які дали мені хліба, дали мені води, в Очоховській родині, і вони вже були з нами. Я спитав у них, скільки часу. «Ми вже багато часу». Я не зрозумів «багато часу», тож вони пояснили: зранку. Двоє братів, а двоє братів загинули в лісі. І я сказав їм: «Ходімо з нами до партизанів». Тож ми сказали, що у нас є зброя: «То йдіть за зброєю». Ми прийшли вранці, ми до них не повернулись – їх вже не було. Ми вірили, що вони партизани. Тим часом виявилось, що вони українці і вбили кількох євреїв. І ми залишились у лісі, потім вони залишили мене, зі зброєю і пішли – пішли від мене. Я залишився з жінкою, з парою, з її чоловіком, чоловіком і дитиною.

І: Вибач, хочу тебе зупинити: вони залишили тобі зброю? Залишили тобі зброю?

М: Ні, вони забрали зброю разом із собою. Це були брати Розенблати, брати Розенблати.

І: Євреї?

М: Євреї. У них була зброя. Вони пішли, кинули мене, і зі зброєю пішли, а я залишився з тією родиною...

І: У тебе було, згідно з твоєю розповіддю, кілька можливостей приєднатися до маленьких груп партизанів-євреїв. Одного разу – до Іче Вассермана, і зараз до братів Розенблатів. Чому ти не приєднався?

М: До Іче Вассермана не приєднався, бо мені не сподобалася дівчина. Вони загинули. Вона була інформаторкою, і вони всі загинули всередині бараку. Прийшли німці, оточили їх з гранатами, і вони загинули разом із кількома німцями. Щодо Розенблатів – вони не були партизанами. Вони залишили гою, як і я, і пішли до партизанів. Вони вже зрозуміли з їхніх розмов, що вони не справжні партизани

і вони пішли від них і також два хлопці не повернулися, можливо також були вбиті ними. Після цього ми зустрілися, ми знали, що вони вбили їх, Ерліха та іншого...

І: Ти кажеш, що було небезпечно приєднатися до партизанів?

М: Було небезпечно, і ми не знали, чи вони справжні партизани, згідно з їхніми розмовами, я не такий, як брати Розенблати. Для цього вони сказали, що підуть принесуть зброю, і приєднуються. Вони прийшли вранці, вони хотіли вже зайти, але тих тут вже не було, вони боялися і залишили місце.

І: А якби у тебе була можливість приєднатися до партизанів, ти б приєднався?

М: Я хотів приєднатися до партизанів, але не зустрічав партизанів. Зустрічав лише євреїв, які блукали, тікаючи з домівок, із гетто Мізо-ча, блукали, шукаючи шмат хліба, щоб вижити... у лісі. Але не було партизанів, вони були з дівчатами, з дітьми і таке інше, різні.

І: У тих випадках, коли ти був у лісі і зустрічав групи євреїв, ви були тим, що називається сімейним табором, чи було там керівництво? Чи був хтось, кого можна назвати керівником групи, до кого треба було прислухатися?

М: Я був у лісі й жодного разу не зустрічав євреїв, які були... як то кажуть...

І: Організованою групою?

М: Організовані. Були тільки такі... Я зустрів чотирьох братів Розенблатів, і серед них був один, якого звали Авраам Розенблат, він уже був таким, як у партії Свободи, це не свобода, це була...

І: Євангелісти...

М: Євангелісти міста Мізоч, і він був настирливим. І ми дуже хотіли, щоб він став лідером, але він пішов вночі зі своїм братом, щоб принести щось поїсти, тоді його спіймали німці. Побачили здалеку вночі, як *[щось]* робили двоє людей, вони закричали: «scheinbleibenhalt», але вони не зупинилися, тому їх вбили німці. З них залишилося два брати в лісі. Згодом вони залишили нас, ті два брати, і залишили ще кількох приятелів, яких я зустрів у лісі, залишили нас, пішли в інше місце, і я зустрів тільки пару з дитиною. Було вже дуже холодно, це був вже 12-й місяць – січень. Так, це був вже 12-й місяць – січень. Тож вони мені сказали, та пара, сказали: «Максе, ми йдемо шукати якесь місце, ми не можемо більше бути в лісі». У мене не було вибору, тож я залишився з тим хлопцем 16 років. Він був з Росії, з іншого боку, не з Польщі, і так був із ним десь місяць.

І: Чому ти не приєднався до тієї пари?

М: Не міг приєднатися, мене не хотіли брати. Вони пішли самі собі шукати, не хотіли мене брати. Може вони вже знали, де перебуває решта євреїв.

І: У тебе не було інформації, куди вони пішли і де можна знайти прихисток?

М: Не було у мене жодної інформації. Вони весь час казали, що тут є чеське містечко – Борщівка.

І: Ти знаєш, де це?

М: Не знав, де це Борщівка, нічого.

І: Маленькі групи, до яких ти іноді приєднувався або належав до них у лісі, складається враження, що кожного разу вони розвалювалися.

М: Кожна група, яку я зустрічав у лісі, здебільшого вони загинули, нас оточували – вбивали, залишалися – вбивали. На моє щастя, я завжди був пильним, дивився навкруги, щоб ніхто не підійшов... Але коли прийшов гої, я хотів його вбити, але мені не дали його вбити. Я сказав, що якщо я не вб'ю його, він вб'є нас. І вони не захотіли мене почути. Назавтра він привів українців, нас оточили, я втік, а їх вбили...

І: Як ти поясниш це, що в усіх цих випадках, коли ви стикалися з ворожими силами і мали втрати, ти завжди виживав. Як ти завжди виживав?

М: Я не знаю сам, це щастя, доля моя, що я залишався в живих. І є у мене брат і сестра в Ізраїлі, я хотів їх побачити.

І: Окрім долі чи загальної віри в якусь долю, чи вважаєш ти, що твоя поведінка сприяла твоєму порятунку? Якщо ти це зробив, можливо, інші допустили помилки, а ти утримувався від цих помилок, або ти був більш пильним, що?

М: Я завжди був пильним...

І: Як ти поясниш, що врятувався з усіх оточень?

М: З усіх оточень я вийшов, я не знаю, як це можна пояснити родині, людям, що я завжди залишався. У будь-якому разі, я зустрів людей після війни, які були зі мною, вони залишилися серед гоїв, а я завжди виживав у лісі. Два останні місяці я взяв дитину, і це було в січні, і до середини лютого, а потім пішов до міста.

І: Продовжуючи моє попереднє запитання, ти віриш в долю, ти віриш в удачу, ти віриш у вищу силу?

М: Я вірив, тоді вірив у вищу силу, яка мене рятує, щоб побачитися з братом і сестрою в Ізраїлі.

І: Ми зупинимось тут, аби замінити касету.

38537.006. Касета № 6

І: Меір Велфройнд. Меїре, ти в лісі. Якщо підсумувати весь період до цього моменту, скільки часу ти вже в лісі після того, як вибрався з яру смерті?

М: Я в лісі з десятого місяця...

І: 3 жовтня /19/42-го...

М: Жовтень... у лісі до 44-го... до 43-го, дванадцятого місяця.

І: Тобто ти майже 15 місяців у лісі, коли тобі допомагають сусідні польські села, ти живеш у лісі, поляки дозволяють [дають] тобі постійне проживання в їхніх будинках?

М: Завдячуючи полякам, я залишився живим. Єдесь 60 % поляків, які допомагали нам досить багато, тим, хто залишився і блукав у лісі. Але вони не хотіли наражати на небезпеку власні родини, бо німці оголосили, що як впіймають того, хто допомагає євреям, то всю родину... вб'ють всю родину. Але їжею, харчами вони допомагали багатьом євреям — нам, які блукали по лісу.

І: Ти згоден з тим, що іноді кажуть, що всі поляки вони антисеміти, що всі поляки погані?

М: Я завжди кажу, що не всі поляки і не всі німці антисеміти. Були і гарні німці.

І: Поляки, поговорімо про поляків.

М: Поляки були також гарними. Можна сказати, там, де я стикався з родинами, коли був у лісі, нам допомагали поляки, які жили в Польщі.

І: Ці села, поряд з якими ти був у лісі, були польськими євангелістськими?

М: Більшість з них, більшість з них були поляками-християнами, євангелістами були окремі, поодинокі.

І: Тобто можна сказати, що допомагали і католики, і євангелісти, так, правильно? Я повернуся до попереднього питання: як ти вижив у лісі? Так багато випадків ти розказав, коли вас оточували і гинули від цього люди, а ти, наче хтось, якийсь ангел, тебе оберігав. Ти думаєш, що у тебе були якісь особливі риси, які допомогли тобі вціліти?

М: Я не думаю сам про те, як я вижив. У мене було повно вошей, я був брудний, не голений, з бородою, але все одно, не знаю, вища сила давала мені завжди [шанс] тікати, і є такі євреї, які залишилися в живих, зробили таку ж процедуру, як і я зробив, і вони також залишилися в живих. Нас оточували, половину вбили, а половина вижила, і вони залишилися в живих. Тут у країні [в Ізраїлі] вони померли...

І: Ти, до того як прийшов до лісу, пережив дуже тяжкі часи. Ти був в одному трудовому таборі, був у трьох гетто і вижив у яру смерті. У лісі ти дізнався про смерть батька та матері. Зрештою, як ти не зневірився? Що дало тобі сили вижити, витримати?

М: Коли був у гетто, коли нас оточили в Мізочі чи у Здолбунові... нас оточили, кожен був егоїстом сам по собі. Родини спочатку казали: «Ти тікай, ти залишишся в живих». А батьки залишалися, не допомагали, залишали дітей самих, залишали жінок самих, всі були егоїсти. Я не можу сказати, що я також був егоїстом, і я залишився з батьками у гетто. Також я знайшов їх у лісі. Я кажу, що може я той єврей, який залишився в живих, можливо був би з ними — не залишився б у живих.

І: Так, але моє питання відносно тебе таке: що надавало тобі сили вижити в холод, у голод у лісі. Я кажу про період у лісі. У лісі що давало тобі сили існувати 15 місяців?

М: Я сам не знаю. Усе одно щось надавало сил. Мені казали: ще місяць, ще два тижні... Я почав у 42-му, може ще місяць. Росіяни досить сильні, якщо прийдуть — може трапиться диво, і все повернуть назад. І так я жив з місяця в місяць, тільки мріями: може ще місяць. Уже пройшло три роки, може ще два тижні. Так я шукав сили, щоб вижити.

І: Ти знав, що твоїх батьків вже немає в живих, але ти не здався?

М: Я знав, що батьків немає в живих, але я знав, що у мене є брат і сестра в Ізраїлі. Хтось із родини ще залишився.

І: У період, коли ти був у лісі, у тебе було багато часу думати і ти казав, що сидів на дереві цілий день. У тебе було достатньо часу поміркувати, ти думав тоді, що робитимеш після війни?

М: Я казав собі в лісі завжди, якщо залишимося, якщо ми залишимося — кілька євреїв, немає більше євреїв у світі, нас буде тільки кілька євреїв, ми зможемо розказати те, що німці... я хочу побачити, що буде з німцями за те, що вони зробили з таким народом...

І: Побачити їхню поразку ти хотів?

М: Так, їхню поразку...

І: А з огляду на твоє майбутнє, що ти робитимеш, коли все це скінчиться?

М: У ту мить, коли все скінчиться, зроблю все, щоб поїхати до Ізраїлю.

І: Ти дійшов до грудня, до останньої зими, грудня [19]43-го, і не міг більше триматися через погоду, і що ти зробив?

М: Це було у грудні, був мінус, нижче дванадцяти-чотирнадцяти холоду, і сніг. У бункері мокро, неможливо жити в бункері, я сказав: «Ходімо, хлопче, я забув його ім'я, ходімо звідси, підемо шукати роботу... схованку». Ми пішли, вийшли, зустріли одну людину, запитали його: «Де це Борщівка?». Я чув, що вони весь час казали між собою «Борщівка, Борщівка». Мені сказали, що я повинен пройти прямо кілька кілометрів, шість кілометрів, і там Борщівка Чеська, де живуть чехи. Я прийшов туди, побачив чеське місто, ми зайшли до складу, повного зерна, а прийшли я і хлопчик. Раптом прийшов з вилами хазяїн. Потягнув *[зерно]* вилами, він зачепив мене, вдарив дитину, я почав кричати, він сказав: «Спускайся, спускайся, що ви робите тут?». — «Ми нічого не робимо, ми євреї і нам холодно, ми були в лісі і хотіли трохи хліба, поспати» і таке інше. Сказав: «Почекайте хвилинку». Ми трохи зачекали, раптом прийшли ті євреї, що були зі мною в лісі. Сім'я Розенблатів вийшла, старий Ізраїль Олікер вийшов, ця пара вийшла, Еліза Меламед разом із сином та кількома іншими, і сказали мені вони «Ми...» *[я сказав їм]:* «Ви залишили нас, — у мене були до них претензії. — Чому ви нас не взяли, ви залишили нас обох, 16-річного хлопчика. У нас не було місця, ви вже знали, що у вас було місце, у вас були гроші, не морочте мені голову».

І: Почав з ними сваритися?

М: Так, почав з ними сварку. «Це неправда, що ви кажете, і ти — Ізраїлю, ти... якби на моєму місці був хтось інший, міг би вбити тебе на місці, забрати золото. Я вчинив шляхетно, я попросив у тебе шматок золота, який ти не схотів дати, ти залишився живим у 70 років, а мені в 27 довелося йти так-то і так-то. Наберися мужності, дай шматок і п'ять золотих, щоб залишитися в живих».

І: Ти сердився на інших євреїв, які також були біженцями в лісі?

М: Сердився на кількох. Був тільки один, із цим випадком — два, на ім'я Йоно Олікер. Він пішов шукати місце до чеха, який був продавцем коней. Він привів їх туди дбати про коней. І завдяки Йоно, який приніс трохи їжі звідти, чехи допомагали досить багато, але також їм платили гроші. Чехи на ім'я Одешко, Орські, Уніат.

І: Ти пам'ятаєш ім'я того чеха, продавця коней, в якого ти жив?

М: Зараз згадав — Ярко Бишевський, він був... Мати його була чешка і батько християнин — Ярко Бишевський.

І: Ти думаєш про цих чехів у цьому чеському селі в Росії чи в Україні, які дали притулок євреям, чи вважаєш ти, що вони були винятком там у цілому регіоні?

М: Я думаю, вони були винятком, але все одно вони отримували гроші від них, за гроші вони це робили. Ці гроші їх підтримували... Вони стали торговцями з тими грошима... Вони поїхали до Здолбунова, привезли різноманітної їжі, і так було.

І: А якби ви дали гроші полякам, вони не дали б вам жити з ними?

М: Якби вони дали гроші полякам, вони не змогли б залишитися. Лише одна-дві родини робили це за гроші і їх втрачали. Чехи були особливим народом, вони допомагали останні два-три місяці. Можливо, вони знали, що вже наближаються... росіяни наближаються. Можливо, вони це зробили, вони одні були хлопцями-партизанами, проти німців, можливо, вони робили це для цього. Не можу сказати, чи вони робили це за гроші, чи робили це для наближення росіян.

І: Ти, коли жив у чеха в тому селі, у тебе були гроші заплатити, ти платив йому?

М: Коли я був у чехів, у мене не було нічого за душею, не було ані копійчини, нічого не було.

І: Той, що ховав тебе, робив це без грошей?

М: Той, що ховав мене, він робив це, щоб ми допомогли йому дбати про коней, а він допоміг нам. Його Олікер просив його, і той був вражений [зглянувся]. Його не було вдома весь час, це могло сказати німцям, що він не утримував нас, що ми увійшли силоміць, ми були у підвалі, а він і не знав...

І: Ти думаєш, що вони ризикували — ті чехи?

М: Чехи і ризикували, і не ризикували. Українці знали, що вони утримують євреїв.

І: Українські сусіди?

М: Так, знали, що вони утримують євреїв. Були чутки, що німці не прийдуть. Як тільки німці прийшли, вони знали, що німці прийдуть, тому вони дали притулок у своєму підвалі...

І: Була напруженість між чехами і українцями?

М: Ні, чехи і українці були у гарних відносинах, так, у гарних відносинах. А в останній день прибули перші солдати, кажуть «розвідка» польською.

І: Патруль?

М: Патруль прийшов і зіткнувся з українцями, які їхали, щоб ліквідувати нас силою. Якщо чехи не скажуть, де ми, то вони вб'ють чехів. Тож вони натрапили на патруль, і патруль почав по них стріляти, і всі загинули, ось так ми залишились живими. Так казали чехи. І це було правдою, те, що вони сказали, і сказали, що тут є їхня могила.

І: Останню зиму ви були із чехами, зважаючи на твій стан, на твій погляд, харчування було краще?

М: Поки ми були із чехами, їжі було достатньо, те, що ми шукали, ми просто шукали картоплю, моркву, хліба у них не було багато, і вони вже знали, що росіяни близько, близько до нас. Росіяни були в Рівному, там було... Німці робили там... були досить сильними, місяць вони стояли біля Рівного. Від нього до містечка Борщівка Чеська було 22 кілометри, а це зайняло цілий місяць.

І: Ти пам'ятаєш день звільнення, першого росіянина, якого побачив?

М: День визволення був не таким гарним, бо я думав, що ми потрапили в пастку українців, я думав, це партизани — «тракт Ковпака» [рейд]. Мені сказали, що це «тракт Ковпака», ми думали — це партизани. Тож не так швидко з того вийшли, це зайняло годину чи дві, і не хотілося вірити чехам, що це вже російська армія.

І: Ви боялися визволителів?

М: Боялися багатьох з них, раптом з'явився офіцер-єврей, він розмовляв на їдиш, він був як рав, не можу сказати, що він рав, але офіцер-єврей. Почав спілкуватися їдиш, ми прийшли: «Ви врятовані від смерті. Я єврей, а це російська армія, і я прошу вас, вас тут 10—12 людей, я прошу у вас коней з підводами, сідайте, рушайте з нами перш ніж ми підемо звідси, до того як прийде регулярна армія. Це займе день-два, рушайте». І так ми почули ті слова, взяли коней і все, посідали на них, щасливі, що залишилися в живих.

І: Яка причина, що він не залишив вас у тому селі? Чому він не залишив вас?

М: Він не міг залишити із чехами, він боявся, що прийдуть українці, а ми знаємо, що вони робили, як вони допомогли, ми не будемо казати. Ми сказали чехам, і чехи скажуть Червоній армії, і вони помстяться їм, тож він боявся, що ми залишимося, і він також хотів, щоб ці євреї — вони ще не зустрічали євреїв — перші євреї, які вийшли з лісу, розповіли всю історію про німців, що я там із ними чотири, п'ять років.

І: Перший раз, коли ти зустрів євреїв, вцілілих у Голокості?

М: Вцілілих у Голокості.

І: Що ти відчував у той день?

М: Була велика радість, але мені було тяжко. У мене було багато вошей, брудний, не міг помитися і води не було. Ми боялися вийти з того складу, води було недостатньо, він давав на тиждень кілька

відер, ми не виходили із цього і не було... Усі знали, не знали — якось так, знали, що ми там, і також мені стало погано, раптом я захворів.

І: Саме після звільнення. У період життя в лісі, тобі доводилося хоч раз захворіти?

М: Хворів, але не звертав на це уваги. Я міг бути здоровим, якщо не звертав на це уваги: на хвороби, на кашель і на все інше... І ми приїхали туди на підводах...

І: Куди поїхали?

М: У Здолбунов. Мізоч було спалено. І це було маленьке містечко і ми боялися, що там залишилися українці, які нас вб'ють, тож ми поїхали до Здолбунова. Там було більше євреїв, там була російська армія, а в Мізочі не було російської армії. І ми прийшли до Здолбунова і російської армії, отримали місце — порожній будинок, що належав єврею, і всі, хто пережив Голокост, приходили туди, і там ми зустрілися один з одним, і там я познайомився із хлопцями, які не були знайомі зі мною напруму, і дали мені...

І: Скільки тобі було, коли скінчилася війна, для тебе, не для Європи, коли тебе визволили?

М: Мене звільнили в [19]44-му, 22 лютого.

І: Скільки тобі було?

М: 27.

І: Що далі?

М: Далі? Ми були в Здолбунові.

І: Розкажи про себе, тільки про себе, що відбувається з тобою?

М: Я був у Здолбунові з великою кількістю євреїв, близько 80—60 євреїв. Я казав собі: «Я бачив, як падали бомби», і прийшов американець і попросив: «Хлопці, трохи відступіть, залиштесь в живих». А хлопці не дослухалися. Лише четверо хлопців послухали і ми поїхали. Нас повезли до Києва.

І: Хвилину, а що трапилося з тими, хто не дослухався?

М: Кілька з них були поранені, кілька загинули і кілька залишилися.

І: Від бомб?

М: Від бомб. Так, і ми поїхали до Києва працювати.

І: Скільки часу був у Києві?

М: Я залишився в Києві, так було, залишився в Києві.

І: Скільки часу, на який період?

М: Період «Київ—Чернігів—Москва», так нас відправляли, — був до 44-го року, до 12-го місяця. У 12-му місяці мене відправили з усіх тих місць. Я зустрів там вже поляків, і ми заснували якийсь штаб — це було ЗПП, я думаю, не пам'ятаю...

І: Про яке місто ти зараз кажеш?

М: Це величеньке містечко — Ніжин, біля Києва, і там сказали товариші: «Ви не можете ще поїхати до Польщі. Там війна зараз у Львові. Ще не увійшли до Польщі, дійшли в Україні до Львова. Ми хочемо, щоб ви пішли працювати на завод».

І: Ти на звільненій росіянами території, це Україна, а які твої прагнення, яка мета — виїхати до Польщі?

М: Так, я думав про повернення до Польщі, а з Польщі — до Німеччини, щоб дістатися Ізраїлю. Були такі чутки.

І: Не вимагали від тебе йти до лав Червоної армії?

М: Я не пішов до радянської армії, я був повністю «гнилий».

І: Як це «гнилий»?

М: З ранами від вошей.

І: Що таке трапляється, коли є воші, настільки?

М: Настільки, що був у лікарні 2 місяці в Києві, мене лікували. Тож вони вимагали піти до польської армії, польської армії... ні, до радянської армії, але почули, що ми з Польщі, тож нас не взяли. Не з України. З України брали, а з Польщі — не брали євреїв до радянської армії.

І: Тим часом ти вже зустрічав вцілілих у Голокості?

М: Тим часом зустрічав вцілілих у Голокості, які приїхали із Сибіру, повернулися із Сибіру в 44-му і їх відправили на завод. Ми вчотирьох приїхали на завод. Приїхали туди, і мені сказали, що тут вже є євреї, які приїхали із Сибіру. Прийшли туди, на завод, і мені показали, там сидить дівчина, вона — єврейка, а ми сказали їм, що ми поляки, не хотів казати, що ми також євреї, не були впевнені.

І: Ще боялися?

М: Ще боялися. Жили з страхом, це була Україна, Україна, боялися і називалися поляками. Але вона... я попросив вивести цю жінку, цю дівчину. Вона прийшла ще з однією єврейською дівчиною з Росії і я почав розмовляти.

І: Як звали ту дівчину?

М: Не пам'ятаю, з Росії — не пам'ятаю, зустрів жінку.

І: Як її звали, кого ти зустрів?

М: Зустрів там на ім'я Юдіт. Вона розказала, що є 30 чи 20 сімей, які прибули з Росії, із Сибіру, їх привезли і вони працюють у колгоспі...

І: Коли ти зустрів її, що ти про неї подумав?

М: Подумав... Сказав їй, що ми євреї, не думав про щось інше. Хотів поїхати жити самостійно з товаришами до Польщі, з трьома товаришами. Тим часом один поїхав і не повернувся, його вбили.

І: Ти не думав про стосунки, про родину?

М: Ні, поки що не думав про стосунки. Не думав, не знав, як я зароблятиму один. Куди вона поїде, куди вона подінеться, поки я працюватиму... До свого дому я не поїхав...

І: Вона також була самотня єврейка?

М: Вона була з батьками і з сестрою, у неї була родина з батьками і з сестрою. І багато євреїв. І тому я залишився. Побачив, що мені потрібно. Я її вже знав, ми зв'язалися і створили сім'ю. Я вже знав, що мій брат живе в Ізраїлі. Я написав листа. А у мене є той лист, який я отримав звідти. А моя сестра — вона в Узбекистані. Я отримав від них лист, що «моя сестра в Узбекистані та Рушка живе в кібуці Уша, а я живу в Нетанії» *[помилка: мається на увазі Ніжин]*.

І: Твій брат?

М: Так.

І: А ти живеш у Києві?

М: Я жив при заводі.

І: Біля Києва.

М: Так, я в Нетанії *[помилка: мається на увазі Ніжин]*, і я одружився.

І: Усі брати вижили?

М: Так.

І: Усе молоде покоління вижило, а батьки — ні?

М: Батьки — ні.

І: Що відбувається з тобою далі, продовжмо з України, із Червоної армії, зробимо це так: Червона армія дійшла до Берліна, що ти робиш?

М: Там я одружився...

І: Де там?

М: В Україні...

І: Коли одружився? Скільки часу після того, як вийшов з лісу? Скільки часу після звільнення? Звільнився в лютому 44-го.

М: Я одружився в 45-му.

І: Через рік після того, як вийшов з лісу, ти вже створив родину?

М: Створив родину — одружився з гарною дівчиною 17,5 років, а мені 27. І звідти я увійшов... все... Ми об'єдналися з тими родинами... Сказали, що ми скоро поїдемо до Польщі — назад. І я поїхав з ними у 46-му — у лютому...

І: До Польщі?

М: До Польщі: до Нижньої Сілезії... Дзержонів. Не хотів сходити в Катовіце. Казали: хто хоче, може зійти в Катовіце. Боявся фольксдойче... Я живу... я живу з страхом...

І: Досі не звільнився від страху?

М: Досі не звільнився від страху. Не сходив у Катовіце. Поїхав до міста — Держонів. Там зустрів [одного] з мого міста, він надав мені вже житло і так я жив з ними.

І: Скільки часу ти залишався в Польщі?

М: До погрому в Кельці. Це було в шостому місяці, погром у Кельці.

І: Той погром вплинув на тебе? Цей погром у Кельці вплинув на тебе?

М: Спочатку я отримав... я міняв гроші, мені вдалося обміняти гроші, усім, хто виїхав до Ізраїлю, я допомагав їм, і я отримав: «Тікай звідси, бо росіяни приїдуть забрати тебе». Там були росіяни, російська армія.

І: Отже, я хочу зрозуміти, що спричинило твій виїзд з Польщі, твій бізнес з обміну чи погром у Кельці, що більше вплинуло?

М: Спочатку повинен був тікати через обмінник, а також через погром у Кельці. Після погрому в Кельці я не чекав навіть години. Тієї ночі я втік, взявши двомісячну дитину та дружину, а її батьки залишилися у Польщі разом із сестрою.

І: Куди поїхав?

М: Поїхав до Німеччини.

І: Ми зупинимось тут, щоб змінити касету.

38537.007. Касета № 7

І: Вцілілий у Голокості, Меїр Велфройнд.

Меїре, ти звільнився, з України переїхав до Польщі. Зараз ти розказав, що з Польщі ти втік того дня, коли відбувся погром у Кельці. Куди ти втік?

М: Я втік до Чехії, а звідти вже була втеча до Ізраїлю, чекали на біженців. Звідти нас перевезли до Австрії, до табору «Пух», а через місяць нас перевезли до Німеччини.

І: Коли ти згадуєш про втечу, і ти кажеш «вони перевезли нас», розкажи хто це «вони»?

М: Приїхали люди з Ізраїлю...

І: Ти можеш описати твою зустріч, як це було для тебе, для того, хто вийшов з лісу, побачити сабрів чи жителів Ізраїлю?

М: Вони приїхали туди і чекали на нас, хто приїхав до кордону, одразу були коні й усе на підводах, з нами ні про що не говорили. Нас привели до підвод, до потяга, звідти до якого містечка Лобом, Лобом. Потягом привезли нас до табору в Австрії, під назвою «Пух».

І: Скільки часу там були.

М: У «Пуху» були там місяць, звідти нас перевезли до Німеччини, перевезли нас до Німеччини до місця, яке називалося «Вайсунт».

І: Ти казав раніше, що коли ти був у лісі, твоєю метою було побачити німців, що програють війну, а зараз ти в Німеччині. Коли ти бачиш визволення, перемогу, німців, які програли, як ти це сприймаєш?

М: Вони казали мені, щоб я приїхав до Німеччини, у Ландсгут, а вони були такими німцями, вони голодні на хліб, виконували всілякі роботи, аби євреї допомогли їм із хлібом, у таборях.

І: І що ти відчував, як на тебе це впливало?

М: Впливало, пройшов війну, було дуже боляче, але що робити.

І: Що ти відчував, коли бачив німців після поразки? Що це значило для тебе? Спочатку ти бачив їх, які вони сильні, що вони перемагали, що вони вбивали вас. Тепер, коли ти бачив їх після того, як вони втратили те, що... Що це принесло тобі?

М: Я бачив, що вони все одно живуть, показало мені, що справи недобрі, коли бачив, що вони живуть, вони живуть у своїх домівках, займаються своїм життям, ми нічим не скористалися, нічого не перемогли, вони залишилися на своєму місці.

І: На твій погляд, перемоги було недостатньо, покарання, яке вони отримали, було недостатньо?

М: Перемога була... Покарання навіть недостатньо, навіть 10 % не отримали від тієї перемоги. Їм було досить добре.

І: Як це бути біженцем?

М: Ми приїхали до Бад-Айблінгу... прибули до Ландсгута. Я стою в черзі за їжею, і побачив знайоме обличчя, підійшов спитати: «Ти з Мізоча?». У ту мить, коли прозвучало «Мізоч», він втік. Вони роздавали нам їжу. Люди роздавали нам їжу. А згодом виявилось, що всі вони були українцями, що разом з німцями втекли до Польщі.

І: Який був у них статус, вони були зараз військовополоненими?

М: Вони не були полоненими, українці ці працювали разом з німцями.

І: Але зараз, у твоєму таборі вони утримувались як військовополонені?

М: Ні. Вони працювали за гроші. Вони приїхали працювати заради грошей, вони там базувалися. Коли я сказав «Мізоч» – він втік. Усі побігли, ми його піймали, побили до смерті. А тоді прийшли американці і нас розняли. Взяли його до намету, а я розказав всю історію. Назавтра нас вивезли з Ландсгута і привезли до табору в Бад-Айблінг...

І: Хто був той українець?

М: Він був християнин, українець.

І: Але що він робив у Мізочі.

М: Він був речником зондерфюрера. Він завжди приходив з головою міста просити викуп. Його звали Баглай.

І: Він був один із вбивць потім?

М: Я не бачив його вбивцею, я знав, це тільки із чуток, що він також частково брав участь, коли гетто знищували.

І: Ти також згадуєш випадок, що трапився з тобою, коли ти після війни зустрічав тих, хто завдав тобі шкоди під час війни, як цей українець. Тобі довелося зустріти після війни того самого нациста Макса, який бив тебе?

М: Я дійду до того.

І: Зараз?

М: Зараз ні.

І: Добре.

М: Я приїхав до Бад-Айблінгу. Нас привезли до табору, який був для російських полонених, дуже брудний, з вошами, було десь 400 сімей і ми оголосили голодовку. Я з дітьми, моїй дочці було 3 місяці, голодовку. Ми не пішли до тих брудних бараків військовополонених. Ми пережили в житті німців, капо, гестапо і таке. Але все ж таки, трое хлопців викопали яму під парканом, приїхали до Мюнхену і повідомили Мюнхенському комітету, що там нас привезли — 400 сімей до Бад-Айблінгу та табору військовополонених, тому наступного дня одразу прийшов один на ім'я Швіммер, Швіммер — голова комітету, він був із Сосновця, і я знав його ще до війни та до комітету, і пообіцяв нам з американським військовим рабином... нам обіцяли, що нас за три-чотири дні переведуть звідси. І я пішов битися з... охороною була американська рота, і ми пішли битися з ними.

І: Військова поліція. Ви після війни були біженцями, вас тримали за парканами з колючого дроту?

М: Після війни, після того, що я пережив, нас тримали за парканами з колючого дроту в Бад-Айблінгу. Тримали за колючим дротом у місті Бад-Айблінг. Це вплинуло на нас, бо ми вижили в тому і тому, і ось ми знову потрапили за огорожу з електричного колючого дроту. Вони вимкнули електрику — американці, але ми бачили, електричні дроти і все інше. І там були три дерев'яні яруси, і один ярус впав на мою маленьку доньку, і вона була поранена. Один лягав спати, так він впав *[провалився]* на другий поверх, а я був на другому поверсі. Ми зайшли на одну ніч, і не всі 400 сімей вийшли. Ми пішли битися з ними, з американцями.

І: А звідти?

М: Звідти нас перевезли до Ной-Ульму. У Ноймі нас привезли до охайного табору: 5 будинків у три поверхи, кожному дали сімейну квартиру, не було місця — розмістили двох молодих парубків. І я був там у Ноймі. Із часом, згодом я пройшов, я працював із «втечею». Прийшов туди один з Уши, представник на ім'я Бляйбек.

І: Кібуц Уша?

М: Так, представник на ім'я Бляйбек, він сказав мені: «Меїре, ти вже готовий залишити Нойм, зараз ще не час, через два-три місяці... через два-три місяці!».

І: Ти казав, що в Польщі ти був мініяйлом, а в Німеччині той бізнес облишив?

М: У Німеччині ми робили «лагер», навколо була єврейська поліція, тому ми адміністрували табір самостійно.

І: Моє запитання про тебе особисто; ти, Меїре, у минулому, до війни, ще юним хлопчиком, ти був торговцем, після звільнення ти міняв гроші. Зараз у Німеччині у тебе відбулися якісь зміни, чи ти продовжував бути торговцем?

М: Не було змін, чому не було змін. Не хотів бути «мініяйлом». Я міг робити й гірші речі. Я зустрів друзів, зустрів друзів, хотів заробітку. Я міг заробляти кожен день до 5 000 доларів і все таке. Але я сказав: «Ні, у мене є дочка. Я хочу приїхати з нею до Ізраїлю, а не до в'язниці».

І: Ти з юності товговець, торгівля у твоїй крові.

М: Там мені було добре, отримав...

І: Вважаєш, що ти змінився?

М: Змінився, змінився, але приїхавши до Ізраїлю, я також не став торговцем, так. Приїхав туди, тоді я був у нашому закритому штабі, від поліції, і трохи попрацював над «втечею», допоміг врятуватися, щоб довести людей до французького кордону.

І: У той час, коли ви були в таборах переміщених осіб у Німеччині, виїхали звідти нелегали — нелегальні репатріанти в Ерец-Ізраель. Ваш табір теж виїхав?

М: Наш табір Ной-Ульм був тією точкою, куди привозили з усієї Баварії до нас, до табору. Звідти ми переїхали до залізничної станції чи, до встановлення держави [Ізраїль], переїхали до кордону з Францією.

І: А коли нелегальні іммігранти виїхали з табору, щоб іммігрувати в Ерец-Ізраель, чому ти не піднявся нелегально на один з кораблів нелегальних іммігрантів до створення держави? Чому ви не іммігрували до Ізраїлю до створення держави як нелегали? Ти допомагав

відправити інших в Ізраїль, чому ти не вирушив сам до створення держави? Ти розумієш питання?

М: Я розумію. Я отримав листи з Ізраїлю: «Якщо ти залишився в живих, то зачекай кілька місяців, зачекай там. У тебе вже є дружина і дитина».

І: Це твої брати з Ізраїлю написали?

М: Мій брат написав: «Не приїзди зараз, ситуація не дуже... Якщо ти пройшов Голокост, потім приїдеш до Ізраїлю, через 6 місяців ми побачимось». Вони хотіли приїхати до мене, але у них не було коштів. Моя сестра думала, що вона працюватиме над «втечею», вони витягнуть і мене, але що сталося, на її здивування [*розчарування*], вони відіслали когось іншого на ім'я Майбл Вілі Кац. Вілі Кац, його зять в Ізраїлі, він розлучився зі своєю дружиною з Уши.

І: Так, ти залишився до...? Коли ти репатріювався до Ізраїлю?

М: Ще до Ізраїлю...

І: Ти пам'ятаєш, коли ти був переміщеною особою, ти ще був у Німеччині, ти пам'ятаєш, у той тиждень тут, в Ізраїлі, як ти провів 29 листопада /19/47 року — де ти був і що робив 29 листопада?

М: Я був ще в таборі Ной-Ульм, коли Бен-Гуріон проголосив про створення держави Ізраїль.

І: Це вже в 48-му?

М: У 48-му.

І: 14 травня?

М: Так, 14 травня.

І: Де ти був і що робив?

М: Я був у Ной-Ульмі, був у Ной-Ульмі... Того дня було 2 групи арабів з Тріполі, які працювали з німцями. Вони втекли разом із німцями до Німеччини і створили там... Був Роммель з Ульму, і вони створили там 2 табори зі своїми родинами. Один із таборів біля нас, біля нас. І того дня, коли сповістили про встановлення держави [*Ізраїль*], з наступного ранку в Ульмі, той, хто зустрів єврея, його били на смерть. Нам стало відомо, що було вбито двох, і одного з табору Ной-Ульму — він повернувся з Екзодусу назад, і тут його вбили. У Ной-Ульмі було п'ять єврейських таборів, там був Седем-Касерне, Белз-Касерне, Гіндебург-Касерне, найстрашніші з усієї Польщі. Вцілілі з Нойм-Касерне, Ідола-Касерне по телефону всі зв'язалися разом, молоді до 35–40 років.

І: Ти також був там?

М: До 30–40 років, з машинами «UNRWA», які були для продовольчих запасів, перебували всередині табору Ной-Ульм, і я серед

них, з палицею, сокирою, кедроном, усі в автобусах, водночас усі на центральному вокзалі в Ульмі, і зробили погром, вбили німців і євреїв разом... тобто українців і всіх... Впало кілька поранених. Ми вимагали лише одного: вивезти їх із таборів до Австрії, а ми знали, що в Австрії це не так добре, як у Німеччині, там було життя не нормальне, ненормальне життя. Ми з хлопцями запалились. Ми спалили їх табір тієї ночі, і це було з понеділка на вівторок, і вони вивезли їх до Австрії. Тож прийшов рабин, поговорив з нами: «Хлопці, ми зробили те, що ви просили, зараз буде тихо, і повезли їх до Австрії».

І: Я раніше питав тебе, чи після того... ти зараз кажеш, що ви застосовували силу, чинили насильницькі дії... Після війни чи думав ти помститися вбивцям, тим, хто вбивав вас?

М: Після війни я думав тільки про помсту українцям. Я страждав тільки в собі, до того ж ми страждали більше від українців, ніж від німців. Те, що люди вистраждали, їх вбивали і все інше, також я не міг помститися за них, я хотів сам помститися.

І: А того німця, якого звали як тебе, Макс, його ти зустрів?

М: Мені пропонували. Я був у Німеччині в [19]63 році, щоб організувати компенсацію. Я зустрів жінку з Рамат-Гану. Вона одружилася з німцем у Франкфурті, і вона запропонувала мені: «Зустріньмося зі Шмале у Вупперталі».

І: Ти знав, де він?

М: Я отримав адресу, отримав адресу від Гребе, від Гребе отримав адресу, де він перебуває, і що він там бос: «Лети до нього, покажи йому, що ти живий. Проведи суд, бо воно того варте».

І: Ти зробив?

М: Я виїхав від тієї жінки, приїхав туди, побачив його здалеку. Сказав *[собою]*: «Повертайся. Я не зацікавлений щось робити».

І: Коли ти репатріювався?

М: Я приїхав у листопаді.

І: Якого року?

М: 48-го. У мене є посвідчення репатріанта.

І: Кінець війни за Незалежність.

М: Так.

І: Є ще щось про Європу, чого я не спитав тебе і ти хотів би розказати? Перед тим як ми перейдемо до Ізраїлю, ще щось, що забули і ти хочеш розказати? Як відбулася абсорбція в Ізраїлі, було важко?

М: Моя абсорбція була легкою. Мій брат тоді працював у Сохнуті, займався репатріантами в Пардесії, у таборі «Пардесія», і він знав, де планують будувати бараки для репатріантів у Нетанії, тож він...

Я приїхав до Пардес-Хани, я приїхав туди, він знав, коли прибув човен Галіл — Галіл.

І: Галіла.

М: Галіла. Він поїхав до Пардес-Хани, а моя сестра приїхала до Хайфи зустрітися. Вона мене не зустріла.

І: Скільки років, скільки років ти не бачив свого брата — Цві?

М: Із 39-го до 48-го не бачив брата.

І: Скільки років?

М: 9 років.

І: А скільки років не бачив сестри?

М: Із 35-го до 48-го.

І: Чотири роки?

М: 13 років.

І: І якою була зустріч?

М: Зустріч була дуже теплою, зі сльозами. Розказав їм про батьків, не в той же день, наступного дня. Він приїхав до Пардес-Хани забрати дружину і доньку, забрав їх до себе додому до їдальні 4 на 4 метри, і там я прожив 6 місяців. Він організував мені ліжко. Я одразу вийшов на роботу заробляти гроші, кошти на існування, і через 6 місяців переїхав жити до бараків. У бараках я попросив, щоб мені повідомили, коли збираються будувати район для нових репатріантів, для солдатів, для старожилів. Тож одразу я мав сплатити 800 лір, за кімнату і кухню. Я купив. Вони побудували це в 49-му. Наприкінці 49-го я заселився.

І: Твій брат, ти натякаєш, що твій брат зробив тобі протекцію?

М: Брат не робив мені протекцій.

І: Перші роки в Ізраїлі, ти розказував про те, що сталося з тобою за часів війни? У тебе не було бажання розказувати чи ти оберегав це?

М: В Ізраїлі я розказував тільки родині, і я читав лекції лише на Меморіалах. Три останні роки... Три перші роки вони хотіли знати від мене, як я залишився живим. Я був трохи ґрунтовним, був здоровим, я мав силу розповідати. Решта хлопців, що залишилися, хворіли, вони не мали сили розповідати... тож я зустрічаюся до цього дня, якщо я йду на Панахиду, щоб розповідати, згадувати про місто Мізоч, про те, що пережили люди з Мізоча, про те, що я пережив у Мізочі.

І: Щодо твоєї зайнятості тут, в Ізраїлі? Чим ти займався?

М: Я працював, отримав професію — сантехнік. Потім іти працювати у когось — це важко. Хотів поповнення в родині.

І: Поповнення в родині?

М: Ще одну дівчинку. І тому пішов працювати самостійно — підрядником-сантехником...

І: Немає жодного зв'язку між цією професією і тим, що ти робив перед війною.

М: Так, немає зв'язку.

І: Це випадково чи ти можеш пояснити те, що ти не став торговцем в Ізраїлі?

М: Було... Я пішов вчитися на професію, але побачив, що, щоб бути торговцем, треба бути брехуном, дурити людей. Я не можу. Я пережив Голокост, хочу жити в спокої, заробляти те, що є. До сьогодні я кажу: «Мені досить того, що я маю. Те що заробив, — я кажу, — мені досить».

І: Ти думаєш, що те, що трапилося з тобою, ти сказав, що «я пережив Голокост», чи це вплинуло на твоє життя тут, в Ізраїлі? Чи вплинув Голокост на твоє життя в Ізраїлі?

М: Те, що я пройшов, Голокост вплинув на мене. Я завжди казав: «Мені досить хліба і кави». Якщо мені дати жити нормальним життям, не під наглядом німців чи нацистів, мені цього достатньо. Але є скарги від дружини, яка завжди запитує, чому я не торговець, я вдома був торговцем.

І: Те, що трапилося з тобою в Голокост, впливає на тебе сьогодні?

М: Впливає те, що пережите в Голокост залишило мені багато хвороб від Голокосту. У мене важкий ревматоз... коли має початися дощ, за два дні я вже страждаю від дощу, я хворію на це...

І: А щодо реакції психіки, як щодо нічних снів?

М: Я бачу сни, я не можу забути те, що пережив. Останнім часом, коли вийшов на пенсію, не можу забути, я кричу вночі. Я плачу вночі, я приймаю ліки від нервів. Я дуже нервовий, нерви залишилися від Голокосту...

І: Ти кричиш ночами — це пов'язано із чимось у Голокості, з певною подією, з певною темою?

М: Я кричу вночі, коли бачу, як нас оточили в гетто, пройшли той шлях, ті рви, розстріли... Що залишилося. Мене з батьками вбито в лісі. Не можу забути.

І: Коли вас вивели на площу Ринок у Мізочі, і звідти з площі Ринок до яру, це те, що будить тебе вночі?

М: Коли нас привели з площі Ринок до яру — цього я не можу забути. Це зі сльозами. Я завжди, коли я кричу, то я плачу.

І: Що ти кричиш?

М: Кричу: «Чому ми отримали таке приречення, що ми маємо йти на смерть?».

І: Ти також згадуєш вночі події з лісу?

М: Я також не сплю від спогадів про ліс, а також не можу забути чехів, що нам допомагали. Я не можу забути одну сім'ю на ім'я Петровські, дуже сильно, з його дочкою Регіною, яка тримала мене два місяці вільно, коли я прийшов, я отримав їжу і ночівлю.

І: Ти думаєш, що тобі пощастило в ті чорні дні зустріти там в Україні на Волині добрих гоїв?

М: Я завжди мрію поїхати розшукати одну родину, і Лещинського також. Отримав *[інформацію]*, що Лещинський помер, але родину Петровських шукаю і досі через Червоний Хрест, через поляків, через мерії міст. Я не можу їх знайти, аби віддячити їм.

І: Ти думаєш, що це твоє щастя, що твоя доля зблизила тебе з тими людьми?

М: Я відчайдушно хочу зустрітися, щоб компенсувати те, на що вони заслуговують. Дякуючи їм, я живий і можу розказати, що я пережив.

І: Ти думав коли-небудь повернутися в рідне місто Катовіце?

М: Усі ці роки я не повертався до Катовіце, не міг чути... не міг поїхати навіть до Америки. Там була спадщина у дружини. Я сказав, що я не поїду, я не поїду, я поїду до Ізраїлю. Не може бути й мови, ні про поїздки, ні про що. У мене є гроші, щоб дозволити собі подорожувати, але я сказав дружині та дітям, що я не подорожую. Але врешті, вони мені казали: «Слухай, дуже шкода, майно мого *[помилка: мав на увазі "твого"]* дядька залишається, велике майно в Катовіце, їдь до Катовіце перевір». Тож два роки тому я поїхав туди, дізнався, що будинки існують, але не зміг все впорядкувати за кілька днів. Тепер я маю на меті, що мені варто поїхати до Катовіце.

І: Коли ти відвідував Катовіце, ти приходив до свого дому, до своєї квартири?

М: Приходив до свого дому під час того візиту, до нашої квартири, а ми жили в тому дядьковому будинку. Впізнав три родини з того будинку. Не дали мені увійти, не відчинили двері. І я сказав, якщо не відчиняють двері, діти, я їх залишу. Запитали мене: «Ти готовий повернутися сюди жити?». Тож дружина сказала мені: «В Ізраїлі є кращий, гарніший будинок, ніж той, що існує тут. Ми не повертаємось до Польщі».

І: Тобі було важко під час того візиту до Польщі психологічно і особисто?

М: Як тільки я увійшов до будинку, я впав у шок. Я не знав, що я говорю, що бачу. Діти сказали: «Як ти? Заберімо його із цього місця,

швидко забираймо його, дивись, людина — наче не та сама людина». Я не знав, що кажу, що бачу.

І: Злякалися за твоє здоров'я?

М: Так, злякалися за моє здоров'я.

І: Ми зупинимось тут, щоб змінити касету.

38537.008. Касета № 8

І: Меїре, ти вцілів, залишився в живих, ти вважаєш, що переміг?

М: Я залишився в живих, я виграв, у тому, що зустрів сестру, а також сестру з Америки. Я на зв'язку з нею, і вона іноді приїжджає до Ізраїлю.

І: Зустрівся також із своїм братом?

М: Брат і сестра в Уші, а я створив сім'ю.

І: Скільки у тебе дітей?

М: У мене є дві доньки. Одна за фахом вчителька, друга — лікарка. Я розказував їм весь час історію.

І: У тебе є онуки?

М: У мене є двоє онуків: онук і онучка. І я розказав їм всю історію і вони знають історію, і добре знають історію. Варто, щоб ця історія передавалася з покоління в покоління. Я не був зацікавлений в інтерв'ю. До мене зверталися кілька разів, чи я готовий дати інтерв'ю. Я казав, що не зацікавлений, немає сили і немає... розповідати все це, тож обличте мене, але врешті...

І: Але сьогодні ти дав інтерв'ю, сьогодні ти це зробив...

М: Врешті діти попросили мене: «Тато, ми з дітьми, з онуками твоїми хочемо знати, що було тоді... Зроби нам послугу, дай те інтерв'ю».

І: Після всього, що ти пережив за часи Голокосту, сьогодні ми почули про дуже драматичну життєву історію: трудовий табір, три гетто, яр смерті та півтора року в лісі... Чи є у тебе якесь повідомлення, яке ти хотів би передати своїм донькам, своїм онукам і нам усім — народу Ізраїлю?

М: Я хочу залишити послання для дітей, для всієї родини, держави Ізраїль, щоб було тихо, щоб був мир, йти з ними на компроміс, щоб не було більше війни, бо війною нічого не виграєш. Я залишився в живих, і бачив, що війною нічого не виграєш.

І: Дякую тобі за це інтерв'ю.

М: Дякую вам...

[Далі йдуть показ світлин і коментарі до них.]

Bibliography

Boriak, Tetiana. *Usna istoriia u dzherelnii bazi studii Holodomoru: istoriia formuvannia ta informatsiyni potentsial korpusu svidchen.* Kyiv: TOV «Iurka Liubchenka», 2024.

Lenchovska, Anna. «Videosvidchennia Instytutu Fondu Shoa yak dzherelo do vyvchennia ta vykladannia istorii romiv Ukrainy u period 1941–1944 rr.». *Holokost i suchasnist* 2 (6) (2009): 114–123.

Mykhalchuk, Roman. *Mizoch: zhyttia ta zahybel yevreiskoi hromady.* Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu, 2023.

Mykhalchuk, Roman. «Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: videodzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SSHA». *Pamiat netlinna: Holokost na terenakh nashoho kraiu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»* 62 (2021): 226–238.

Mykhalchuk, Roman. «Svidchennia Isaaka Rozenblata yak dzherelo vyvchennia Holokostu ta mistsevoi istorii». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 15 (2023): 60–99.

Mykhalchuk, Roman. «Videosvidchennia Pravednytsi narodiv svitu Marii Mosiichuk yak dzherelo vyvchennia Katastrofy ta mistsevoi istorii». *Holokost i suchasnist* 2 (10) (2011): 97–165.

Pastushenko, Tetiana. «Metod usnoi istorii ta usnoistorychni doslidzhennia v Ukraini». *Istoriia Ukrainy* 17–18 (657–658) (2010): 10–15.